

ג'ון מילטון

אריאופגיטיקה

ספריית לויתן

מיכאל אוקשוט – הרציונליזם בפוליטיקה
הנס בלומנברג – אַנְיִיָה טרופה וצוּפָה
אדמנד ברק – מחשבות על המהפכה בצרפת
פרידריך האייק – הדרך לשעבוד
פרידריך האייק – חוקת החירות
גיאורג וילהלם פרידריך הגל – פילוסופיה של המשפט
תומס הובס – לויתן
מקס הורקהיימר – ליקוי מאורות התבונה
המילטון, מדיסון וג'יי – הפדרליסט
ג'מבטיסטה ויקו – המדע החדש
אלקסיס דה־טוקוויל – הדמוקרטיה באמריקה
כסנופון – דיאלוגים סוקרטיים
דיוויד יום – מסכת על טבע האדם
ק"ם לואיס – ביטול האדם
ג'ון סטיוארט מיל – על החירות
ניקולו מקיאוולי – דיונים
ניקולו מקיאוולי – הנסיך (עם הוצאת דביר)
אלסדייר מקינטאיר – מְעַבֵּר למידה הטובה
ריינהולד ניבור – בני האור ובני החושך
קרל פופר – דלות ההיסטוריציון
קרל פופר – החברה הפתוחה ואויביה
תומס פיין – שכל ישר
רוברט פילמר – פטריארכה
גוטלוב פרגה – כתב מושגים
מילטון פרידמן – קפיטליזם וחירות
רוברט קאבר – נומוס ונראטיב
ליאו שטראוס – הזכות הטבעית וההיסטוריה

ספריית לויתן – ספרי מופת בפילוסופיה

ג'ון מילטון

אריאופגיטיקה

נאום בעד חירות ההדפסה ללא צורך ברשיון
בפני הפרלמנט של אנגליה

מבוא ויליאם קולברנר

תרגום אביעד שטיר

הוצאת שלם, ירושלים התשע"ג

JOHN MILTON

AREOPAGITICA

A SPEECH FOR THE LIBERTY OF UNLICENSED
PRINTING TO THE PARLIAMENT OF ENGLAND

*The Founding Leadership Gift for the publication of Great Texts
was provided to Shalem Press by the Gilbert & Elisa Palter Family
Endowment in Toronto, Canada.*

עורך סדרה: ברק בן-נתן
עורכת לשון: רות צדקיה (לנדאו)
הפקה: מרינה פיליפודי
סדר ועימוד: רונית גולדברג

© 2013

כל הזכויות של המהדורה העברית שמורות למרכז שלם,
רחוב העסקן 3, ירושלים

עיצוב עטיפה: אריקה הלבני

Cover Picture: Hartmann Schedel (1440-1514), "Autodafe of books in the
Middle Ages," *Nuremberg Chronicle* (1943).

France/Archive Charmer/the Bridgeman Art Library/ASAP Creative

הפצה:

מרכז שלם, רחוב העסקן 3, ירושלים
טל' 560-5555 (02), פקס 560-5578 (02)

E-mail: shalemorder@shalem.ac.il

www.shalempress.co.il

מסת"ב 978-965-7052-64-8 ISBN

דאנאקוד 496-1073

Printed in Israel

תוכן העניינים

ז	מבוא מאת ויליאם קולברנר
נה	הערות למבוא
1	אריאופגיטיקה
45	הערות
61	מפתח

מבוא

ט בעי הדבר שהוצאת שלם כללה את אריאופגיטיקה של ג'ון מילטון בספריית לויתן שלה. תומס הובס, המחבר של לויתן משנת 1651, הוא תיאורטיקן הכוח בהגות המודרנית המוקדמת באנגליה. בהקבלה אליו, מילטון, שכתב את אריאופגיטיקה בשנת 1644, הוא תיאורטיקן החירות המודרני המוקדם. "הבו לי את החירות", כותב מילטון באריאופגיטיקה, "לדעת, לדבר ולהתדיין על פי צו מצפוני, לפני כל חירות אחרת" (עמ' 38). הובס הוא אולי הדמות הבולטת ביותר במחשבה הפוליטית בתחילת המאה השבע-עשרה. מילטון, המוכר לנו בראש ובראשונה כמובן כמשורר, שחיבר, בין השאר, את האפוס הגדול גן העדן האבוד, טווה תפיסה מעמיקה של חירות פוליטית, המוכרת פחות מהגותו של הובס אך אינה נופלת ממנה בעוצמתה ובזיקתה לתפיסות מודרניות של חירות, ריבונות וקהילה.

תוך שהוא מסתמך על ידענותו העצומה בהיקפה ועל מגוון של מסורות שונות – לרבות המסורת הקלאסית, הנוצרית והעברית – סייע מילטון לעצב את אוצר המילים של המהפכה האנגלית של אמצע המאה השבע-עשרה, ולגונן עליה; ובתוך כך אף השפות המודרניות של החירות נהנו מתרומתו זו של מילטון, אף אם אין מעריכים את העובדה הזאת כראוי לה. שני ההוגים, מילטון והובס – על המורשות השונות בתכלית של שניהם – הם שותפים בהגדרת המשמעות של חירות מודרנית, לא רק במאה השבע-עשרה אלא לאורך התקופות מאז עד ימינו אלה. לא זו בלבד שהתרגום הנוכחי של אריאופגיטיקה מעמיד לפני הקורא את המאה השבע-עשרה, הוא

גם משמיע קול חדש ומגלה מקור חדש לישראלים המתעמקים בשאלות של חירות וקהילה, ובייחוד מצביע על הדרך שבה השקפות ונקודות מבט שונות עשויות למצוא להן מקום במדינה היהודית הדמוקרטית. ממרחק הזמן, המושג "חירות" של מילטון עשוי להיראות דומה לשלנו בכמה מובנים, אולי אפילו פוסט-מודרני, ואולי מְטָרִים במובנים מסוימים תפיסות ליברליות של העצמי ושל התחום הציבורי. אבל הטיעונים של מילטון עשויים לעורר את העניין הגדול ביותר – ולעורר את הרושם הרב ביותר בקורא הישראלי בן המאה העשרים ואחת – באופן שבו הם אינם מתיישבים עם התפיסות ועם הציפיות הרווחות בימינו. אף שמילטון, הן בשירתו הן בפרוזה הפוליטית שלו, מסייע לשרטט את קווי המתאר של האינדיבידואל המודרני, המושגים שלו בדבר החירות, כפי שהם באים לידי ביטוי באריאופגיטיקה ובכתבי הפרוזה האחרים שלו, שונים מהמסורות הליברליות המאוחרות יותר, הגם שבמקרים מסוימים ניסו הללו לנכס להן את מילטון ולגייסו לשורותיהן.

כדי להבין את הטיעונים הפוליטיים המורכבים של אריאופגיטיקה ואת תרומתה המיוחדת להיסטוריה האינטלקטואלית המערבית, יש למקם את חייו ואת עבודתו של מילטון בהקשרים התיאולוגיים והפוליטיים שלהם. העמודים הבאים מבארים תחילה, בקווים כלליים, את ההקשרים התיאולוגיים והפוליטיים שבתוכם יכול לצמוח סיפור החירות המילטוני: איך התעצבו חייו וכתביו של מילטון הן בידי הרפורמה הפרוטסטנטית הן בידי המהפכה הפוליטית באנגליה של אמצע המאה השבע-עשרה. כדי להסביר איך ומדוע נכתב החיבור עצמו אדון בעובדות רקע מקומיות יותר, בעיקר המהפכה החדשה בדפוס והדיונים בנני-הזמן בסוגיות של סובלנות וכפירה. בהמשך אתאר את תפיסתו של מילטון בעניין התחום הציבורי, ומשם אעבור לכמה מן הדימויים העיקריים והטיעונים המרכזיים של אריאופגיטיקה. לבסוף אשוב להובס, כדמות המגלמת ניגוד, כאמצעי להבנה טובה יותר של תרומתו המובחנת (אך לא תמיד מובנת) של מילטון למסורת הפוליטית המערבית. אבל תחילה חשוב להכיר בפרסומו הגדול של מילטון המשורר, וביחסי הגומלין שבין השאיפות הפואטיות שלו ובין עמדותיו בשאלת החירות הפוליטית, המקבילות להן ומשלימות אותן.

א. השפעתו העמוקה של מילטון המשורר והוגה הדעות

מלבד ויליאם שייקספיר, מילטון הוא הגדול ורבי-ההשפעה מכל המשוררים האנגלים, ואחד המשוררים הגדולים במסורת הספרות המערבית. יצירתו האפית גן העדן האבוד (1667), אשר, כפי שמילטון עצמו כתב, באה לשיר את מה "שלא הושר עדיין ולא סופר",¹ הייתה דרכו של המשורר לעקוף את השפעתם של קודמיו האנגלים הקרובים ביותר לזמנו – שייקספיר הוא הראש והראשון להם – ולהציב את עצמו בחברתם של הומרוס היווני ווירגיליוס הרומי. אנדרו מרוול, משורר וחברו של מילטון, השווה את המשורר האנגלי לקודמיו הקלאסיים, ומילטון יוצא נשכר מן ההשוואה. בקטע שירה שבבחו של גן העדן האבוד אומר מרוול כי מילטון איננו רק "משורר דגול" אלא גם בן-דמותו של החוזה היווני טירזיאס, אשר התברך, הודות לעיוורונו, ב"נבואה" הממריאה אל על, בסגולה לכתוב על "דברים שבאלוהות".² ריצ'רד בנטלי, הקלאסיקן הגדול ביותר בדורו, עורך מהדורת גן העדן האבוד משנת 1732, ציין שמילטון, שהיה מסוגר בשנותיו האחרונות "בחדר אפל", כתב חיבור אשר הכיל חזון אוניברסלי רחב היקף של "כל תקופות הזמן החל בטרם בריאה ועד כלות כל הדברים".³ גם המשורר בן המאה התשע-עשרה תומס דהיקווינסי חש כי האפוס גן העדן האבוד סוחף אותו לראות את עצמו פוסע למרומים, עולה כמו טיפס בסולם יעקב מן הארץ אל הגבהים המסתוריים שמעליה.⁴ באחד מהשירים שחיבר בצעירותו כתב מילטון על שירה שתוכל להשיג "דבר-שיר כמו נבואי";⁵ באמצעות האפוס הגדול שלו, גן העדן האבוד, הוא עצמו מילא הן את תפקיד המשורר הן את תפקיד הנביא, הכותב על "כל מפלא מעין אדם" עבור דורות של קוראים מאוחרים.⁶

דמותו של מילטון – לעתים מבוזה ותכופות יותר נערצת – הייתה דמות בעלת נוכחות לגדולי המשוררים וההוגים בדורות שאחריו, אפילו יותר ממורשתו של שייקספיר. נאמר על מילטון שהיה לו חלק ביצירת האינדיבידואל המודרני – דברי השטן שלו מעידים על כך: "הֵן לֹא נִדְעַ שְׁעָה / בְּה לֹא הָיִינוּ בְּהִיּוֹם הַזֶּה / וּלְפָנֵינוּ לֹא נִפְיֵר אֶחָד; / נוֹלְדָנוּ מֵאֲלֵינוּ וְנִגְדַל בְּכַח חַיִּיתָנוּ".⁷ אבל הדמות המתנשאת כאחד האינדיבידואלים המודרניים הגדולים ביותר היא דמותו של מילטון עצמו, ולא רק דמות

השטן שלו; לאמיתו של דבר, כותב מבקר בן המאה העשרים, הגיבור האמיתי הוא מילטון עצמו, לא השטן ואף לא אדם הראשון. מילטון הוא הגיבור – לא רק של גן העדן האבוד אלא של כל שיריו.⁸ המשורר הרומנטי ויליאם בלייק בוודאי חשב כך גם הוא: הוא ואשתו נהגו לבלות את שעות אחר הצהריים של ימי ראשון עירומים בגן ביתם, קוראים על אדם וחווה בגן שלהם, גן העדן, כפי שתיאר אותם מילטון בספר הרביעי של האפוס.⁹ כעדות רבת-כוח לכוחו של מילטון כמשורר חיבר בלייק אפוס משלו, שנקרא בפשטות מילטון. גם האינדיבידואליסט האמריקני רלף ואלדרו אמרסון מצא במילטון נפש אחות, לא רק "משורר גדול", אלא דמות נשגבה אשר "לכוחו לעורר השראה" הייתה "השפעה רוחנית טהורה".¹⁰ סמואל טיילור קולרידג' מצא ב"התרכזות בעצמי" של מילטון "התגלות של הרוח".¹¹ אבל ההתרכזות בעצמי המילטונית הזאת הייתה ככל הנראה יותר מדיי לרומנטיקן אחר, ג'ון קיטס, שכתב בדאגה לאחיו: "לאחרונה אני נשמר מפני מילטון", שכן, כפי שהוא ממשיך ואומר, "מה שהוא חיים בשבילו, יהיה מוות בשבילי". השפעתו הפואטית של מילטון על המשוררים שבאו אחריו – בין מעצימה בין משתקת – תמיד נוכחת, גם במאמצים לרסן אותו. אף שקיטס אולי עמד על המשמר, הרי לגביו, כמו לגבי כל המשוררים שבאו אחרי מילטון, ההשפעה של משורר גן העדן האבוד הייתה השפעה שאי-אפשר לחמוק ממנה. וכך כתב קיטס ביצירתו "שורות הנכתבות למראה קווצה משערו של מילטון", והעניק בכך למילטון מעמד איקוני אשר המשורר עצמו בוודאי היה דוחה: "ראש ליוצרי שורות-שיר חיות! / לְמִדָּן וְתִיק שֶׁל הַסְּפָרוֹת! / רוֹחֵה לְעוֹלָם לֹא תָנוּם / סָכִיב אֲזַנְיָנוּ תִסָּב וְתָהֵם / לְעֵד, לְנִצַּח נְצָחִים".¹² גם אם ירצה בכל מאודו, לא יעלה בידו של קיטס לחמוק מנוכחותו של מילטון, אין הוא יכול שלא לחוש בה – "לעד, לנצח נצחים".

אבל דמותו של מילטון כמשורר הנשגב האוניברסלי, המצטיירת מן הכתרים שקושר לו קיטס ומשבחיו הספוגים ביראת כבוד, רחוקה מלהיות פטורה מביקורת. כך הדבר בשל מה שבמסורות הביקורת עליו מוכר כצד האחר של מילטון, המורשת הפוליטית שלו, ובעיקר היותו קשור למושג "השליחות הטובה הישנה",* האידיאל הרפובליקני שבשמו פרצה המהפכה האנגלית. אמנם במאה התשע-עשרה משפחות היו שבות הביתה מתפילת יום ראשון בכנסייה כדי לעיין בספרייה הביתית שלרוב כללה לפחות את

* The Good Old Cause

שלושת הספרים: רובינזון קרוזו של דניאל דפו, התנ"ך בתרגום המלך ג'יימס וגן העדן האבוד של מילטון. אבל דמותו של מילטון לא תמיד השתלבה בקלות בדרישותיה של האורתודוקסיה הנוצרית לגבי האופן הראוי לבילוי שעות אחר הצהריים של ימי ראשון. כפי שכתב ט"ס אליוט, שהוא עצמו היה אמביוולנטי כלפי מילטון ומורשתו: "מלחמת האזרחים במאה השבע-עשרה, אשר מילטון הוא דמות סמלית בה, מעולם לא באה על סיומה".¹³ ואליוט ממשיך וכותב "אין עוד משורר, שקשה כל כך להתייחס לשירתו בפשטות, כאל שירה ותו לא, בלא שנטיותינו התיאולוגיות והפוליטיות... תיכנסנה להן שלא כדין".¹³ מילטון, כפי שאליוט כותב, לא היה רק המשורר של גן העדן האבוד. בעיני הוגי הדעות שהופיעו אחרי מילטון ואימצו אותו לטובת המצע הפוליטי שלהם, הוא היה התומך הגדול בחירות האנגלית. אבל אחרים, הן בימי חייו הן בימים מאוחרים יותר, ראו בו "רוצח מלכים זדוני", שותף לקשר שהביא למותו של המלך צ'רלס הראשון, המונרך שראשו נכרת לאחר שהועמד לדין ונשפט בידי העם האנגלי בווייטהול ב-31 בינואר 1649.

התדמית של מילטון האורתודוקסי, מחבר האפוס הקלאסי שג'וזף אדיסון בחר בו כמופת לחברה הטובה של המאה השמונה-עשרה באשר הוא פואמה "המרגיעה ומטהרת את הנפש... [ומביאה] להלך רוח של שלוה ואושר",¹⁴ היא במידה רבה תולדה של מהדורת פאר משנת 1688 של הפואמה; למעשה מהדורה זו היא שתייגה את מילטון כמשורר אפי וקלאסי לדורות הבאים.¹⁵ מהדורת הפוליו הגדולה הזאת של גן העדן האבוד נועדה לחטא את מילטון מעברו המהפכני הנגוע ברצח מלכים; ולשם כך היא מלווה באיורים וברשימה של חמש מאות ג'נטלמנים ויגים מכובדים נותני חסות ששמותיהם הודפסו על גב הכריכה.¹⁶ הכרך עוצב במיוחד כדי להדגיש את הישגיו של מילטון כמשורר, ולהעלים מעין הקורא את השקפותיו הפוליטיות.

אבל ניסיונות מעין אלה לא תמיד צלחו: הריגת המלך המשיכה להיות שאלה טעונה וכבדת משקל, והדיה לא התעממו בקרב העם האנגלי. המעשה, שאחדים ראו בו רצח של המלך, משמעו היה לא רק הריגתו של האיש צ'רלס, בן לשושלת סטיוארט, אלא גם (ובעיקר) עלבון ישיר המוטח באלוהים, אשר לפי תיאוריית "הזכות האלוהית של המלכים" (שאביו של צ'רלס, המלך ג'יימס הראשון, ביטא אותה במפורש בספרו, וגם רוברט פילמר השמיע אותה מעל דפי פטריארכה), המלך הוא שליחו הנבחר עלי אדמות.¹⁷ זיכרון מותו של צ'רלס הפך גם לאמצעי להעלאתה של נוסטלגיה

ל"אנגליה הישנה", למה שהפילוסוף המדיני פיטר לאסלט קרא לו בפשטות "העולם שאבד לנו".¹⁸

אין להתפלא אפוא על כך שבשנת 1687, מחבר פוליטי שמרן סבר שהשם שיצא למילטון כמשורר הזדהה משום שהיה קשור להריגת המלך ותמך בה. מילטון "היה אדם", כותב ויליאם וינסטנלי, "אשר מטבע ברייתו ראוי היה להימנות עם החשובים במשוררים האנגלים שלנו. אבל תהילתו ככתה כנר בהרף עין, וזכרו יעלה סירחון תמיד, אף שעשוי היה לחיות בכבוד רב-מוניטין לעד, אלמלא היה בוגד ידוע לשמצה".¹⁹ גן העדן האבוד של מילטון היה מקנה לו את מקומו כמשורר הגדול ביותר בקנון של הספרות האנגלית, אלמלא הדבר שווינסטנלי (ועמו עוד רבים) ראה כבגידה הפוליטית הנתעבת שלו בשם השליחות המהפכנית נגד צ'רלס. כך גם תומס יולדן, משורר משלהי המאה השבע-עשרה, בכתבו על ההוצאה המחודשת לאור של שירתו וכתביו הפוליטיים של מילטון, הילל את "המשורר" אשר צייר את "ניצחון השמים שאין סוף לו בפסוקי שירה בני-אלמוות", אבל לא את האדם שהניף את "העט החוטא, שכיר החרב", העט "המעליב את הטובים בנסיכים, הטובים בבני האדם".²⁰

יולדן ווינסטנלי רצו שנותני החסות הממסדיים אשר קילסו את גן העדן האבוד הקלאסי ופיארו אותו יזכרו את עברו הפוליטי של מילטון, הקשור להריגת המלך. במהלך כל המאה השמונה-עשרה והמאה התשע-עשרה היו כאלה, בעיקר הנאמנים לזכרו של המלך צ'רלס, שכינו את הפרוזה הפוליטית של מילטון "איבריו הכעורים למראה". אמנם גן העדן האבוד היה לקלאסיקה שאין עוררין עליה, אבל למי ש"נצרו את זכרו של מחבר גן העדן האבוד כמאמין אדוק" הוזכר תכופות כי מילטון "הכופר המשוקץ" היה, כפי שכתב מבקר בן המאה התשע-עשרה, בין השאר, "אריאני, פוליגמיסט, מטריאליסט, הומניטריאני ולמעשה, תנא מסייע לכל שגגה כמעט אשר דבקה בכנסיית האל".²¹ תועמלנים שמרנים דוברי ממסד הכנסייה האנגליקנית והמלוכה היו אפוא מזועזעים מן העמדות הפוליטיות של מילטון, וכמוהן גם מהתיאולוגיה שלו.

הייתה גם תנועה מנוגדת ומקבילה, של אלה שביקשו לפאר את מורשתו הפוליטית הרדיקלית של מילטון, לעתים על חשבון תהילתו כמשורר. ההוגה התיאולוגי-פוליטי הרדיקלי ג'ון טולנד, אשר כמוציא לאור הראשון של כל כתבי הפרוזה הפוליטית של מילטון ב-1698 ניכס את המשורר למסורת הרפובליקנית, מספר על עצמו שהיה מזועזע מכך ש"הכרכים המצוינים

שמילטון כתב בזכות חירות אזרחית, דתית ואישית" נזנחו במידת מה לטובת שירתו. לאחר שהוציא לאור את הפרוזה של מילטון, אסופת כתבים שרבים היו שמחים לשכוח, כתב טולנד שהוא ספג גינויים בשל כתיבת ביוגרפיה של המשורר, חיי מילטון, ובשל "החייאת זכרו של מילטון... והמריכות שהיה מעורב בהן". לדידו של טולנד, ולדידם של רבים מבני־זמנו הרדיקלים, היצירות החשובות באמת של מילטון היו החיבורים הפוליטיים שלו, אשר "נועדו בראש ובראשונה... להציג את ההשפעות השונות של חירות ושל עריצות"²².

אף שמסורות מאוחרות יותר, משני צדי המתרס, ניסו לנתק את מילטון המשורר של מה שכונה האורתודוקסיה, ממילטון ההוגה הפוליטי הרדיקלי, הרי הרגישות של מילטון האדם הייתה אחת. ההבחנות המודרניות בין תפיסות מנוגדות – חירות לעומת סמכות, פרטי לעומת ציבורי – שהופיעו עם הובס והשתכללו במסורת פוליטית ליברלית, היו הבסיס לפיצול מורשתו של מילטון; אך אין בהבחנות אלו כדי להקיף את מלוא המורכבות של מחשבתו. מי שקורא את השירה בלי הפרוזה, או את הפרוזה בלי השירה, מסתכן באי־הבנה של המורשת השלמה של מילטון. השירה והפרוזה של מילטון אחוזות זו בזו, והן מופרדות רק במסורות מאוחרות יותר השואפות לנכס אותו לטובת האג'נדות השונות שלהן, הסותרות לפרקים ושנויות במחלוקת במקרים רבים. אותם כוחות מניעים המזינים את גן העדן האבוד, הם גם המזינים את האוסף העצום של פרוזה פוליטית, לרבות כתביו החשובים ביותר: חמשת החיבורים בזכות הגירושין, משנות הארבעים של המאה השבע־עשרה, שני כתבי ההגנה שלו על הוצאתו להורג של צ'רלס הראשון, ו־*תיקתה של מלכים ושופטים ואייקונוקלאסטס*,* שני כתבי ההגנה על העם האנגלי משנות החמישים של המאה השבע־עשרה, וחיבורו הגדול ביותר בפרוזה שהוא גם תרומתו למחשבה המדינית המערבית שהאריכה ימים יותר מכל האחרות, אריאופגיטיקה.

ההפרדה בין התחום הפרטי לתחום הציבורי – השיוך של שירה ותיאולוגיה לראשון ושל הפוליטיקה לשני – הייתה התפתחות מאוחרת יותר, הקשורה הרבה יותר למסורת שפתח בה הובס מאשר לזו שמילטון עצמו היה משוקע בה. וכך, גן העדן האבוד אינו רק שירה ותיאולוגיה נשגבות, אלא גם חיבור פוליטי; ואריאופגיטיקה, יצירה פוליטית מובהקת,

* *Tenure of Kings and Magistrates* ו־*Eikonoklastes*, בהתאמה.

היא גם יצירה תיאולוגית במהותה, וכל הכשרונות הפואטיים של מילטון, כפי שמראה התרגום שלפניכם, מוצגים בה. הערכת ההישג של החיבור האחרון הזה במסגרתה של המהפכה האנגלית, וכמו כן הערכת משמעותו והשפעתו על התפתחות תפיסות מודרניות של אינדיבידואליזם, חירות וסובלנות, מחייבות הבנה של חיי מילטון. לשם כך נסקור עכשיו את קורות חייו של מילטון ואת אירועי תקופתו, שעיקרם שני המאבקים הגדולים שהתחוללו אז באנגליה: תחילה הרפורמציה הפרוטסטנטית ואחר כך מלחמת האזרחים.

ב. חיי מילטון: הרפורמציה באנגליה ומלחמת האזרחים

מילטון נולד בשנת 1608, שלוש שנים לפני שיצא לאור התנ"ך של המלך ג'יימס, ושמונה שנים לפני מותו של שייקספיר.²³ אביו היה פרוטסטנט רדיקלי, פוריטני אשר אביו שלו, שהיה קתולי, התנכר לו משום שקיבל עליו את הנצרות של הרפורמציה. אם כן, תנועת הרפורמציה, אשר הופעתה חוללה את התפרצותה של מלחמת שלושים השנה העקובה מדם במרכז אירופה, ומאוחר יותר חוללה את מלחמת האזרחים גם באנגליה – תנועה זו השפיעה השפעה עמוקה גם על חיי המשפחה הפרטיים של מילטון. לתנועת זו היו מן הסתם שורשים רבים וסיבות רבות, אבל נוח לסמן את ראשיתה ביום שבו הצמיד מרטין לותר את 95 התזות שלו במסמרים לדלתות הכנסייה בוויטנברג, בשנת 1517. בכמה מובנים, כל המסות הפוליטיות של מילטון שאבו הרבה מחידושיו של לותר בענייני דת, ובייחוד מתפיסת הסובייקטיביות העולה מתוך החזון הדתי שלו. כל התיאור לעיל אין מטרתו להציג את מילטון כמי שהעמדות הפוליטיות שלו נקבעות על פי התיאולוגיה שלו; לגביו, כמו לגבי רבים מבני־דורו, מחויבות פוליטית ומחויבות תיאולוגית היו כרוכות זו בזו.

התזות של לותר יצאו בראש ובראשונה נגד שיטת האינדולגנציות, הפרקטיקה הקתולית שהקנתה לכמרים סמכות להעניק מחילה לחוטאים בתמורה לעונש כלשהו שכלל על פי רוב תשלום לצדקה, ולמעשה מתנת כסף לכנסייה. בנוהג הזה, שאולי יראה נוהג דתי קטן או שולי, לותר ראה את התגלמות כל השחיתות של הכנסייה הקתולית במלוא היקפה; ובראש

כל ימיו כפולמוסן, ב"חירות אמיתית". מילטון מת בביתו לאחר שנים של סבל ממחלת השיגרון, בנובמבר 1674, ונקבר בכנסיית סנט ג'יילס שליד קריפלינג'ייט בלונדון, אבל אידיאל החירות, שהיה חי בשביל מילטון גם בסוף ימיו, הגיע למלוא מימושו המשוחרר ומלא ההתלהבות באריאופגיטיקה משנת 1644. נדון עתה ברקע הישיר לכתיבת יצירה זו.

ג. עיתונות, סובלנות וכפירה

החיבורים הפוליטיים של מילטון, ובמיוחד אריאופגיטיקה, הטביעו את חותמם על מסורת הפוליטיקה המערבית. המשורר הרומנטי ויליאם וורדסוורת, הכותב על המאבקים הפוליטיים שהתרחשו בזמנו שלו, בראשית המאה התשע-עשרה, יוצא בקריאה: "מילטון, לו אך בחיים עודך בעת הזו. אנגליה כה זקוקה לך". המשורר פרסי ביש שלי, בז'זמנו ורעו של וורדסוורת, מעלה גם הוא את שמו של מילטון אשר "הקתרוס" שלו "יזעזע מוסדותיהם של כיסאות מלכות שאננים ומזבחות חטאים". בשנת 1774, שנתיים לפני שנחתמה הכרזת העצמאות, הספר אריאופגיטיקה יצא לאור באמריקה. החיבור של מיראבו על חירות הדפוס, תרגום עתיר פרפראזות של עבודתו של מילטון, יצא לאור ארבע פעמים במרוצת שנות המהפכה הצרפתית, בין 1788 ל-1792. תומס מאקולי, ההיסטוריון והמשורר בן המאה התשע-עשרה, כינה את מילטון "נושא הדגל והקדוש המעונה של החירות האנגלית", ואת דברי השבח המרחיקים לכת ביותר ייחד לאריאופגיטיקה.⁵¹ החיבור משנת 1644 מצוטט בהכרעות דין של בית המשפט העליון של ארצות-הברית ונחשב בכל אתר ואתר כטקסט יסוד בגנות צנזורה ובזכות חירות העיתונות.⁵² מילים מן החיבור אריאופגיטיקה המדברות בשבח התבונה וחירות החקירה האינטלקטואלית חקוקות מעל לפתח הכניסה לאולם הקריאה המרכזי של הספרייה הציבורית בניו יורק. אבל כדי להעריך במלואה את המרכזיות של חיבורו של מילטון במסורות המחשבה המדינית המודרנית, ואת הרלוונטיות שלו לתפיסות בנות-זמננו של קהילה ושל חירות, עלינו לבחון את ההקשר המסוים שבתוכו כתב מילטון את דבריו. במילים אחרות, האוניברסליות של המסרים באריאופגיטיקה ואריכות ימיהם ניתנות להבנה כמלואן דווקא כאשר זוכרים את המסגרות המסוימות

שבתחומן כתב מילטון, והדברים אמורים בייחוד בתרבות הדפוס החדשה, וכמוה גם בדיונים שהתקיימו בזמנו על טבען של סובלנות ושל כפירה. הסיבה הישירה שהביאה את מילטון לכתיבת חיבורו אריאופגיטיקה הייתה פקודת הרישוי שפרסם הפרלמנט בשנת 1643, פקודה שחייבה את כל החפצים לפרסם ספרים בדפוס לקבל תחילה היתר מ"אגודת מוכרי הספרים"* – תקנה שהייתה למעשה צורה של צנזורה טרם פרסום. חיבוריו של מילטון בסוגיית הגירושין לכדו את תשומת לבם של אנשי האגודה, שראו בהם כתבים מחללי שם ובלתי מוסריים, ולמעשה היו אחד הגורמים שעמדו ברקע הטעוניה של מילטון באריאופגיטיקה.

הוצאת רשיונות הייתה נהוגה מאז ומתמיד לאורך ההיסטוריה הבריטית. ובכל זאת, פקודת הרישוי משנת 1637 שנחקקה בידי לשכת היועצים הפנימית ("לשכת הכוכבים") של המלך צ'רלס הייתה מעשה החקיקה המגביל ביותר בתחום זה בהיסטוריה של אנגליה, והוא נועד לחסום את הדרך בפני חיבורים שנחשבו "חתרניים, מעוררי מחלוקת או תוקפניים".⁵³ בשנת 1641, כאשר ידו של הפרלמנט הייתה על העליונה, נאלץ המלך צ'רלס הראשון לפרק את לשכת היועצים ולבטל את תקנותיה, והדבר פתח פֶּתַח למבול של פרסומים: עלונים, דפי חדשות, גיליונות בדפוס וכתבי יד. המלך צ'רלס ברח מלונדון בשנת 1642. שנה לאחר מכן, לנוכח שטף אדיר של אידיאלים מהפכניים ורדיקליים שיצא מבתי הדפוס, הפרלמנט השיב על כנה את פקודת הרישוי, ושב והעניק לאגודת מוכרי הספרים את הסמכות למנוע פרסום של כתבים שנחשבו בעיניהם לדברי כפירה. בעיני מילטון נחשב הדבר לבגידה באידיאלים של הרפורמציה שהביאו את חברי הפרלמנט לשלטון, לחיקוי דרכי הפעולה של המלך והכנסייה שהפרלמנט אמור להילחם בהם. מאוחר יותר הפציר מילטון בקרומוול שלא לעבוד את "האלים אשר גברת עליהם"; הוא ביקש זאת גם מהפרלמנט בחיבורו משנת 1644.⁵⁴

מנקודת המבט שלנו במאה העשרים ואחת, אפשר שהתדהמה של מילטון בשל צעדיו של הפרלמנט שחזר לסורו תיראה טבעית, אבל לחברי הפרלמנט היו סיבות לחרדתם, והללו לא התמצו בפחד הפשוט מפני דברי כפירה. הגדולה והבולטת שבהן הייתה החרדה שעוררה המהפכה הטכנולוגית: המצאת מכונת הדפוס והתפשטות הדפוס הזול. אמנם גוטנברג המציא את

* Worshipful Company of Stationers and Newspaper Makers. האגודה נודעה ככינוי .The Stationers' Company

מכונת הדפוס כמאה שנים קודם לכן, אבל רק בתחילת המאה השבע־עשרה הצטמצם היחס עלות-תועלת של הדפוס והספר במידה שאפשרה להפיץ דברי דפוס בהיקף גדול.⁵⁵ בתקופתנו אנו מצוידים בכלים המאפשרים לנו להבין היטב את המשמעות של תמורה כזאת בטכנולוגיות, שכן לשינוי בתקופה המודרנית המוקדמת מתרבות של כתב יד לתרבות דפוס יש מקבילות בתמורות בנות־זמננו: המעברים מן הדפוס לרדיו ולטלוויזיה, ומאלה למחשב ולרשת האינטרנט, היו גם הם תמורות שנשאו אתן חידושים משלהן, וגם הם יצרו חרדות לא קטנות.

יש שפע ראיות להתפרצות הדפוס בתחילת המאה השבע־עשרה, ובמיוחד בשנות הארבעים שלה. חברו של מילטון ומוכר הספרים שלו, ג'ורג' תומאסון, אסף את הפרסומים שיצאו לאור בתקופה שבין 1640 ל־1661, מעט יותר מ־22,000 בסך הכל. בשנת 1639 יצאו לאור כ־635 חיבורים, אבל ב־1642 הגיע מספרם של הכתבים שהתפרסמו ל־3,600, והם יצרו מדיום חדש, מודפס, לחילופי רעיונות. לא כולם קיבלו בהתלהבות את הזירה הציבורית החדשה הזאת. שנים לאחר מכן כתב מרוול על תרבות הדפוס החדשה: "אהה דפוס, היאך הפרעת את מנוחת רוחה של האנושות". העופרת אשר "נוצקת לכדורי רובה", כותב מרוול, מסוכנת עוד יותר "כאשר יוצקים ממנה אותיות".⁵⁶ אבקת שריפה ומכונת דפוס נעה היו שתיהן המצאות של ראשית העידן המודרני: לדעת מרוול, הסכנה הגדולה נשקפה לא מכדור הרובה אלא מן הגיליון המודפס.

לאנשים רבים היו סיבות רבות לפחד: מכונת הדפוס הפכה את פרסום "דברי הכפירה" לעניין קל ופשוט. אף שרעיון הסובלנות ריחף בחלל האוויר, פרוטסטנטים היו ממינים רבים ושונים, והיו להם עמדות שונות באשר לתחום החדש של פעילות בענייני ציבור – הדפוס והרעיונות הרדיקליים שהוא סייע תכופות להפיצם. גם אם רבים מהפרוטסטנטים שוחרי הרפורמה היו שותפים להתנגדות למלך, עדיין היו להם חזונות שונים מאוד זה מזה באשר לדמות הקהילייה האנגלית, וגם תפיסות שונות של סובלנות. כשם שאימצו להם תפיסות שונות זו מזו של קהילה ואומה, כך היו להם גם רעיונות שונים זה מזה בנוגע לחירות דתית.

העניין העז שמעוררת אריאופגיטיקה, במקביל לסוגיית החירות, טמון בשאלת הסובלנות כלפי כפירה, או במה שאנו מכנים במאה העשרים ואחת "שונות", שאלה שניצתה על ידי הפרץ האדיר של רעיונות חדשים בזירה הציבורית החדשה של הדפוס. איך יש להתייחס להבדלים בעת שבונים

אומה חדשה? במילים אחרות, כיצד הקומונוולת, דהיינו ה"רס פובליקה" האנגלית – ביטוי לטיני שפירושו המילולי הוא "הדבר הציבורי" – מאפשרת ונותנת מקום להבדלים בין יחידים המתנהלים על פי תפיסותיהם הסובייקטיביות בכל הנוגע למשמעות של "להיות חופשי"? יתר על כן, האם התחום הציבורי החופשי אכן מאפשר הבדלים כלשהם? אילו הבדלים? ואולי הוא מאפשר אפילו את כל ההבדלים האפשריים? האם התחום הציבורי, כפי שטענו תיאורטיקנים ליברליים מאוחרים יותר במסורת שראשיתה אצל הובס, הוא אכן נייטרלי בלא שום סדר יום מוסרי או תיאולוגי? או שמא יש לו ערכים וסייגים משלו? החל באיסור לבישת בורקה בבתי ספר ציבוריים בצרפת וכלה בהסרת עשרת הדיברות מבניינים עירוניים של כבאי אש בארצות-הברית, השאלה מה כולל התחום הציבורי, ואת מה הוא מדיר מתוכו, ממשיכה להתקיים במלוא דחיפותה, ולא רק בישראל. התפיסה שקיים מרחב ציבורי והשאלה מה הוא יכול לקבל בסובלנות נמצאות במרכז החיבור אריאופגיטיקה.

תפקידן של מטפורות בסיוע לקהילות לחשוב על אודות עצמן הוא נכבד ביותר – ומילטון מיטיב לדעת זאת. במונחים בנייזמנו, אמריקה רבת-תרבותית, לדוגמה, מאמצת את המטפורה "קערת סלט" כדי לייצג הבדלים אינדיבידואליים. אמריקנים בני המאה העשרים ואחת, שנטשו זה מכבר את המטפורה "כור היתוך" המתיך מתכות פשוטות שונות לחומר הומוגני אחד, מדגישים את ההבדלים ביניהם. בדור הקודם, מהגרים אירים, איטלקים ויהודים, ורבים אחרים, ויתרו מרצון על מה שהבדיל אותם מאחרים כדי להיות לאמריקנים; אמריקנים בנייזמנו, לעומת זאת, החסרים תחום ציבורי של ממש, דבקים בהבדלים, ותכופות אף חיים בעולמות מנותקים זה מזה. אחד האתגרים החשובים ביותר שמילטון מתמודד עמו באריאופגיטיקה הוא השאלה איך לגשר על הניגוד בין טובת הכלל של הקומונוולת האנגלית החדש ובין הדחפים האישיים המניעים יחידים שונים בחירתם לחירות.

מילטון ובניי-דורו לא הכירו, כמובן, לא כורי היתוך וגם לא קערות סלט: הבדלים אינדיבידואליים הוצגו כ"פְּלָגוֹת" או כ"שסעים". בנייזמן התייחסו ל"פלגות ושסעים" האלה בדרכים שונות. בשנת 1643 קבוצה של תיאולוגים פרוטסטנטים שהיו חברים בגוף בשם "אסיפת וסטימינסטר", רובם פרסביטריאנים שמרנים, קיבלה משימה מהפרלמנט: לתת הדרכה בענייני דת. בורם הפרוטסטנטי, להוציא הכנסייה האנגליקנית המיוצגת בידי המלך, הפרסביטריאנים נחשבו לשמרנים ביותר. הם דחו את הכנסייה

האנגליקנית, ובכל זאת ביקשו לשמר כנסייה אנגלית לאומית הכוללת מבנים ממוסדים והייררכיות ברורות. הם דחו בכל תוקף "פלגות ושסעים" שלא היו בעיניהם אלא גילויי כפירה בכינוי אחר, ואף השתדלו לדכא אותם בפועל ממש. מילטון, לעומתם, חתר כל ימיו כפולמוסן פוליטי להפרדת הכנסייה מהמדינה. אבל הפרסביטריאנים דווקא ביקשו להשתמש בכוח פוליטי לשם תמיכה באידיאלים הדתיים שלהם ובתפיסותיהם בנוגע למסד דתי פוליטי. דרכם זו דחפה את מילטון לחבר סונטה על הפרסביטריאנים; בשירו הלעגני הוא כינה אותם "כופי המצפון החדשים", וכתב בנימת זלזול ש"הפרסביטר החדש אינו אלא הכומר הישן במהדורה מורחבת".⁵⁷ לדידו של מילטון, הפרסביטריאנים גרועים ממש כמו הקתולים, מאחר שזנחו את רוח הרפורמציה. מילטון, אם אפשר לסווג אותו בכלל, היה "קהילתן",* והאמין בזכות להתקשרות מרצון עם דת או עם כנסייה, או שמא היה "בלתי תלוי", החותר למצוא את דרכו העצמאית לעבודת האל ותובע סובלנות כלפי אלה שיבחרו לנהוג כמותו. ואולי האפיון המדויק מכולם הוא זה של מבקר הספרות הרולד בלום: לדבריו היה מילטון "כנסייה פרוטסטנטית של אדם אחד, כיתה לעצמו".⁵⁸

ההיסטוריון מקיימברידג' קוונטין סקינר טען בזכות חשיבותם של ההקשרים בהיסטוריה אינטלקטואלית: הטיעונים המוצגים באריאופגיטיקה מקבלים את מלוא מובנם בהקשר המסוים שבו הושמעו, שכן הם כוונו נגד הפרסביטריאנים בשל דרישתם להגביל את החירות ובשל פחדם מהשונה שכונה "פלגות ושסעים".⁵⁹ פרסביטריאני אחד כזה היה תומס אדוארדס, אשר הדברים שכתב על צורותיה השונות של הכפירה, באותו הזמן שבו נכתבה אריאופגיטיקה, הם חרך הצצה להלך מחשבתם של אלה שמילטון כיוון נגדם את חיבורו. די במבט חפוז בהשתפכיות הזעם של אדוארדס בגנות הסובלנות, ובקטלוג האובססיבי של צורות הכפירה ששרצו לדעתו באנגליה, כדי לעמוד על מלוא משמעותם של הטיעונים שמילטון שוטח באריאופגיטיקה. אפילו כותרת חיבורו של אדוארדס, נגרתה – כלומר נמק, ריקבון של רקמות המלווה בצחנה עזה – היא עדות ברורה לאופייה של העמדה הפרסביטריאנית בת־הזמן באשר לפלגות ושסעים. כבר בכותרת של אדוארדס נחשף הקורא למטפורה העיקרית של חיבורו, ולומד מהם הדברים שהקומונוולט אמור לקבל בסובלנות, או ליתר דיוק, בחוסר סובלנות. כשם

* congregationalist.

שרופא ממליץ לכרות את איברי הגוף הנגועים בנמק, כך אדוארדס ממליץ במשתמע, ובהתאמה לעמדתם של אנשי "אסיפת וסטמינסטר", לכרות, לקטוע ולסלק מהגוף המדיני את האיברים הכופרים, המזוהמים או הנגועים. בעת שמילטון משבח באריאופגיטיקה שלו את האומה האנגלית על הליכתה בעקבות הרפורמציה, אדוארדס רואה את הלהט המהפכני של זמנו באור אחר לגמרי. במקום לבנות רפורמציה, הוא כותב, "אנו עוברים מקצה אחד לאחר", "מחידושי הסוגדים לאפיפיור, אמונות טפלות ועריצות של כמרים", אל "כפירות ארורות, חילול שם מזוויע ואנרכיה מפילת אימה". כמו מילטון וסנגורים אחרים של מלחמת האזרחים נגד צ'רלס, נגד מלכותו ונגד הכנסייה שלו גם יחד, גם אדוארדס מרחיק את עצמו מדרכי הפעולה האנגליקניות הקשורות לאלה של הכנסייה הקתולית, השטופה אמונות טפלות ועבודת אלילים. אבל אדוארדס רואה את המטוטלת נעה לכיוון הנגדי, מדת הסגידה לאפיפיור והאמונות הטפלות הכרוכות בה אל מחוזות של כפירה ואנרכיה. לכן, הוא אומר, נתיב הפעולה היחיד הוא "לפעול במהירות וביעילות נגד השגגות, הכפירות, השסעים, חילולי השם והמבוכות של הזמנים האלה". אדוארדס רואה בלונדון, מרכז המערבולת של הכוחות המהפכניים שיצאו מכלל שליטה, סכנה לכל מושג של סדר או ממשל, באשר בה הפלגות לא זו בלבד שהן נסבלות, הן אף "נפגשות בגלוי לעין כל בעיר", ויתר על כן, מדפיסות "את דעותיהן המוטעות" ואת השגגות הכופרות שלהן. אדוארדס, בנימה כמעט פרנואידי, מונה מאות דברי כפירה כאלה, ובהם, למשל, אלו:

58: אין בנו חטא קדמון...

71: הדוקטרינה בדבר החזרה בתשובה היא הלכה המחריבה את הנפש.

91: אין גיהנום אלא בחיים האלה...

140: משתאות אהבה או חגיגות של אהבה... הם חוק נצחי של ישו.

160: על פי חוק, אין להילחם מכל וכל, או להרוג אדם, אכן, גם לא

להרוג שום יצור העומד לשימושנו כגון תרנגולת...

אדוארדס רואה כפירה בכל מקום, החל בהתכחשות לעקרונות התיאולוגיים של חזרה בתשובה וחטא קדמון, וכלה בסנגוריה על "משתאות אהבה" וצמחונות. אדוארדס מפתח מהאינדיבידואליזם הגלום ברפורמציה ומחירות שיצאה משליטה. לדבריו אלוהים מינה את הממשלה כדי להגן על בני האדם

מטבעם המושחת וכדי לרסן את נטייתם הטבעית לכפירה ולהפקרות ודונית. בטענה זו הוא פונה אל הפרלמנט ומבקש ממנו לבלום את הכפירה, ובעיקר את דברי הכפירה המודפסים, שכן, כפי שהוא אומר בסיום דבריו בעניין זה: "הסובלנות היא המזימה הגדולה של השטן".⁶⁰ אדוארדס החרד והפטרגליסטי רוצה להגביל את חירויות הפרט, אשר בעיניו אינן אלא פתח להפקרות ולחטא, וגם לחסל את הפלגות והשסעים המאיימים להוליך ממלחמת אזרחים ומרפורמציה לאנרכיה. אם כן, לדעתו של אדוארדס הסמכויות הדתיות והפוליטיות מתמזגות זו בזו: הממשלה שבחזונו מגבילה את חירות הדת ל"טובת" העם.

מילטון, באריאופגיטיקה, מבטא השקפה שונה בתכלית לגבי פלגות ושסעים, ויש בה משום מענה ישיר לפרסביטריאנים כמו אדוארדס אשר חששו שחופש המצפון יביא לאנרכיה. דבריו של מילטון בוכות הסובלנות נובעים מהתפיסה המיוחדת לו בנוגע לתחום הציבורי, תפיסה אשר על פיה ההבדלים האישיים והמישור הציבורי עומדים תמיד בקשרי גומלין; וההבדל ממלא בה תפקיד שונה מזה שאדוארדס תיאר לעצמו. תפיסה זו של התחום הציבורי, וההוצאה לאור של אריאופגיטיקה, בהן נדון בחלק הבא.

ד. אריאופגיטיקה והתחום הציבורי

החירות, כפי שרומז המוטו המוצב בפתחת אריאופגיטיקה, נוגעת לציבור פעיל. לדידו של מילטון, חירות אישית קשורה למקום הציבורי שבו היא אמורה להתממש. במובן הזה יש להבחין בין מילטון ובין המסורת הליברלית המודרנית, אשר לעתים תכופות מציגה אותו כמי שנשא את נס הליברליזם בראשית דרכו.⁶¹ ליברלים מודרניים, כפי שכותב ישעיהו ברלין, דגלו בחירות שלילית, שהיא תולדה של זכויות המבוססות על הבחנה בין התחום הציבורי לתחום הפרטי. חירות שלילית היא חירות שאינה מחויבת לאידיאולוגיה מסוימת, אלא מתמצה בהגנה על זכויות היחיד מפני פלישה של התחום הציבורי לתחומו.⁶² תפיסת החירות של מילטון דומה יותר לזו שברלין כינה חירות חיובית, חירות המתממשת באופן פעיל מתוך התייחסות לתחום הציבורי. אף שמילטון כותב בעד "חירות נוצרית", כפי שנראה בהמשך – והדבר הופך את תפיסת החירות שלו ליחידה מסוגה – הרי עמוד

הערות למבוא

1. ג'ון מילטון, גן העדן האבוד, תרגם ראובן אבינועם (גבעתיים: מסדה ועם הספר, 1982), ספר ראשון, שורה 18, עמ' 34 (שורה 16 בגרסת המקור). הציטוטים מגן העדן האבוד הובאו מתרגום זה אלא אם כן צוין אחרת.

2. Andrew Marvell, "On Mr. Milton's Paradise Lost," *The Complete Poetry and Essential Prose of John Milton*, eds. William Kerrigan, John Rumrich, and Stephen Fallon (New York: Modern Library, 2007). (להלן מבחר כתבי מילטון).

3. Richard Bentley, *Paradise Lost* (London, 1732), a3v.

4. תומס דה־קווינסי (De Quincey) מצוטט אצל P.J. Klemp, "Critical Responses: מצוטט אצל (De Quincey) 1825-1970," in *Milton in Context*, ed. Stephen Dobranski (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), p. 139 (להלן "תשובות ביקורתיות", מילטון בהקשר).

5. קרינגטון ואחרים, מבחר כתבי מילטון, עמ' 52 ("Il Penseroso", שורה 174).

6. מילטון, גן העדן האבוד, ספר שלישי, שורה 59, עמ' 71 (שורה 55 בגרסת המקור).

7. מילטון, גן העדן האבוד, ספר המישי, שורות 872-876, עמ' 121 (שורות 861-859 בגרסת המקור).

8. Dennis Saurat, *Milton: Man and Thinker* (London: J.M. Dent, 1946), p. 220.

9. Barbara Lewalski, *The Life of John Milton* (Oxford: Blackwell, מצוטט אצל 2000) (להלן חייו של ג'ון מילטון), p. 542.

10. קלמפ, "תשובות ביקורתיות", עמ' 139.

11. "In the *Paradise Lost* — indeed in every one of his poems — it is Milton himself whom you see; ...and it is a sense of this intense egotism that gives me the greatest pleasure in reading Milton's works. The egotism of such a man is a revelation of spirit." [בגן העדן האבוד — בעצם בכל אחד משיריו — זהו מילטון עצמו אשר עומד לנגד עינינו... ונימת ההתרכזות העזה הזו בעצמי היא המסכה לי את ההנאה הרבה בקריאת חיבוריו של מילטון. ההתרכזות בעצמי של אדם כזה היא התגלות של הרוח".] לקוח מתוך: Samuel Taylor Coleridge, *The Table Talk and Omnia of Samuel Taylor Coleridge*, (London: Oxford University Press, 1917), p. 267. (דבריו של קולרידג' תוארכו ל־18 אוגוסט, 1833).

12. *Letters of John Keats*, ed. Maurice Buxton Forman (Oxford: Oxford University Press, 1947), במכתב לביילי מינואר 1818.

13. T.S. Eliot, "Milton II," *On Poetry and Poets* (London: Faber & Faber, 1957), p. 155.
14. Joseph Addison, *The Spectator*, ed. Donald F. Bond (Oxford: Oxford University Press, 1965), 3.391.
15. לייוולסקי, חייו של ג'ון מילטון, עמ' 540.
16. Nicholas von Maltzahn, "Wood, Allam, and the Oxford Milton," *Milton Studies* 31 (1994), p. 169.
17. ראה רוברט פילמר, פטריארכה, תרגם אהרן אמיר (ירושלים: הוצאת שלם, 2009).
18. Peter Laslett, *The World We Have Lost* (London: Methuen, 1965).
19. William Winstanley, *Lives of the Most Famous English Poets* (1687), p. 195.
20. תומס יולדן וויליאם וינסטנלי מצוטטים בתוך *Milton: The Critical Heritage*, ed. John Shawcross (London: Routledge & Kegan Paul, 1970), pp. 97, 122.
21. מצוטט אצל Francis Mineka, "The Critical Reception of Milton's *De Doctrina*," *Studies in English* (1943), p. 116.
22. John Toland, *Amyntor: Or, A Defense of Milton's Life* (London, 1699), pp. 3-8.
23. באשר לעובדות הנוגעות לחיי מילטון אני מסתמך במידה רבה על לייוולסקי, חייו של ג'ון מילטון ועל "Biography" Annabel Patterson, בתוך מילטון בהקשר.
24. מילטון, אייקונוקלאסטס (Eikonoklastes), חלק 14, בתוך *Complete Prose Works of John Milton*, ed. Merritt Y. Haven (New Haven: Yale University, 1962), vol. 3, p. 506.
25. Michael Walzer, *Revolution of the Saints: A Study in the Origin of Radical Politics* (New York: Atheneum, 1978).
26. על הידע של מילטון בעברית ובמסורות רבניות ראה Jason Rosenblatt, *Torah and Law in Paradise Lost* (Princeton: Princeton University Press, 1994); Jeffrey Shaulson, *Milton and the Rabbis: Hebraism, Hellenism, and Christianity* (New York: Columbia University Press, 2001).
27. על ההיקף היוצא הדופן של לימודיו של מילטון בצעירותו ראה *John Milton at Saint Paul's School*, ed. Donald Lemen Clark (New York: Columbia University Press, 1948).

28. קרינגן ואחרים, מבחר כתבי מילטון, עמ' 1091.
29. מצוטט אצל ליוולסקי, חייו של ג'ון מילטון, עמ' 87.
30. קרינגן ואחרים, מבחר כתבי מילטון, עמ' 1092.
31. שם, עמ' 840.
32. שם, עמ' 1092.
33. ליוולסקי, חייו של ג'ון מילטון, עמ' 123, 158.
34. *Complete Prose Works of John Milton*, ed. Don M. Wolfe (New Haven: Yale University, 1953), vol. 1, p. 703 (להלן כל הפרוזה, כרך א).
35. מתוך סונטה מספר 116 של ויליאם שייקספיר בתרגומה של אנה הרמן, בתוך הו! (תל אביב: אחוזת בית, 2006), גיליון 4.
36. *Pride's Purge* – מאורע מכונן בהיסטוריה של מלחמת האזרחים האנגלית. בדצמבר 1648 עמדו הקולונל תומס פרייד וחייליו, תומכי הפרלמנט (ומתנגדי המלוכה), בפתח בניין הפרלמנט ומנעו כניסה מחברי פרלמנט שעמדו תיהם לא התאימו לאלו של המתנגדים למלוכה (ואף עצרו חלק מהם). כתוצאה מכך, בהצבעה על כינון הרפובליקה ועל גזר דינו של המלך היה רוב אוטומטי למתנגדי המלוכה.
- על צו ההוצאה להורג ועל מסמכים אחרים הנוגעים להוצאה להורג של המלך, ראה *The Trial of Charles I: A Documentary History*, eds. David Lagomarsino and Charles J. Wood (Hanover, New Hampshire: University Press of New England, 1989).
37. על אייקון בסיליקה ראה F.F. Madan, *A New Bibliography of the Eikon Basilike* (London: Bernard Quaritch, 1950), p. 117 (להלן ביבליוגרפיה של אייקון בסיליקה). לקריאה נוספת על אייקון בסיליקה ראה *The Royal Image: Representations of Charles I*, ed. Thomas Corns (Cambridge: Cambridge University Press, 1999).
38. קרינגן ואחרים, מבחר כתבי מילטון, עמ' 1059.
39. התרגום של ראובן אבינועם סוטה כאן מעט מהמקור, השווה מילטון, גן העדן האבוד, ספר שביעי, שורה 31, עמ' 140.
40. John Lambert, *Instrument of Government* (London, 1653).
41. קרינגן ואחרים, מבחר כתבי מילטון, עמ' 1110.
42. Samuel Pepys, *Diary of Samuel Pepys*, ראה *The Ready and Easy Way*, 42 (London: G. Bell and Sons, 1924), vol. i, p. 55.

43. קרינגגן ואחרים, מבחר כתבי מילטון, עמ' 1136.
44. מצוטט אצל ליוולסקי, חייו של ג'ון מילטון, עמ' 400.
45. מצוטט אצל מדון, ביבליוגרפיה של אייקון בסיליקה, עמ' 117.
46. מילטון, גן העדן האבוד, ספר ראשון, שורה 29, עמוד 34 (שורה 26 בגרסת המקור).
47. לקשר בין מילטון למסורת הדרשה היהודית ראה Golda Werman, *Milton and Midrash* (Washington D.C.: Catholic University of America Press, 1995).
48. ראה Christopher Hill, *The Experience of Defeat* (London: Faber & Faber, 1984).
49. מילטון, גן העדן האבוד, ספר שביעי, שורות 25-27, עמ' 140.
50. "paradise within", גן העדן האבוד, ספר שנים־עשר, שורה 587. ראובן אבינועם תרגם "כי בלבך גן עדן אז יפרח / וירב בו הגיל הרבה יותר".
51. מאקולי (Macaulay) מצוטט אצל ליוולסקי, חייו של ג'ון מילטון, עמ' 540.
52. ראה Vincent Blasi, "Milton's *Areopagitica* and the Modern First Amendment," *Ideas*, National Humanities Center.
53. מילטון מצוטט אצל Ernest Sirluck, "Introduction," in *Complete Prose Works of John Milton*, ed. Ernest Sirluck (New Haven: Yale University, 1959), vol. 2, p. 159 (להלן הפרוזה של מילטון).
54. *Complete Prose Works of John Milton*, ed. Don M. Wolfe (New Haven: Yale University, 1966), vol. 4, p. 672.
55. על השפעת הדפוס ראה Elizabeth Eisenstein, *The Printing Press as An Agent of Change* (Cambridge: Cambridge University Press, 1980).
56. מצוטט אצל N.H. Keeble, "Pamphlet Wars" בתוך מילטון בהקשר, עמ' 129.
57. קרינגגן ואחרים, מבחר כתבי מילטון, עמ' 165.
58. Harold Bloom, *John Milton — Modern Critical Views Series* (New York: Chelsea House Publishers, 1986), p. 2.
59. על תפקידם של מבני שיח וההקשרים שלהם בהיסטוריה אינטלקטואלית ראה James Tully, ed., *Meaning and Context: Quentin Skinner and His Critics* (Princeton: Princeton University Press, 1989).

- .60. Thomas Edwards, *Gangraena* (London, 1646), 20-29, A4r-B1v.
61. על הניכוס של מילטון בידי הליברלים, ובייחוד על ניכוס ספרו אריאופגיטיקה, ראה בספר *Milton's Warring Angels: A Study of Critical Engagements* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), pp. 11-27.
62. ראה ישעיהו ברלין, "שני מושגים של חירות", תרגם יעקב שרת, בתוך ארבע מסות על חירות (תל אביב: רשפים, 1987), עמ' 170-220.
63. על מילטון והתחום הציבורי החדש ראה Sharon Achinstein, *Milton and the Revolutionary Reader* (Princeton: Princeton University Press, 1994), pp. 58-70; וגם David Norbrook, "Areopagitica, Censorship and the Early Modern Public Sphere," in *The Administration of Aesthetics: Censorship, Political Criticism and the Public Sphere*, ed. Richard Burt (Minneapolis: University Of Minnesota Press, 1994), pp. 3-33.
64. ראה נאומה של אתנה אצל אייסקילוס, נוסות החסד, תרגם אהרן שבתאי (תל אביב: שוקן, 1990), עמ' 57-67.
65. וולף, כל הפרוזה, כרך א, עמ' 746.
66. ראה הברית החדשה, מעשי השליחים 17: 31-18.
67. מילטון, גן העדן האבוד, ספר ראשון, שורות 7-18, עמ' 34.
68. לדיון מפורט במבנה החיבור ראה סירלאק, הפרוזה של מילטון, כרך ב, עמ' 178-170.
69. ג'ון מילטון, גן העדן האבוד, ספר ראשון, שורות 254-255. השורות הללו תורגמו לצורך הופעתן במבוא.
70. Samuel Johnson, "Cowley," in *Lives of the Poets* (London, 1896), vol. i, p. 13 (להלן חיי המשוררים).
71. ליוולסקי, חייו של ג'ון מילטון, עמ' 196-197.
72. "על ההלכה הנוצרית": *De Doctrina Christiana*. הציטוט לקוח מקרינגן ואחרים, מבחר כתבי מילטון, עמ' 1301.
73. קרינגן ואחרים, מבחר כתבי מילטון, עמ' xxx.
- "Hobbes in Hebrew: The Religion Question," *New York Times*, November 15, 2009.

- Thomas Hobbes, *On the Citizen*, eds. Richard Tuck and Michael Silverthorne. 75
(Cambridge: Cambridge University Press, 1998), p. 33.
76. תומס הובס, לויתן, תרגם אהרן אמיר (ירושלים: הוצאת שלם, 2009), חלק א, פרק טו, עמ' 112.
77. שם, עמ' 29.
78. שם, עמ' 29.
79. שם, עמ' 30.
80. שם.
81. שם, ההקדמה, עמ' 5.
82. שם, חלק ד, פרק מו, עמ' 483.
83. קרינגטון ואחרים, מבחר כתבי מילטון, עמ' 1024.
84. הובס, לויתן, חלק ב, פרק יז, עמ' 120.
85. ג'ונסון, חיי המשוררים, כרך א, עמ' 13.
86. "authors to themselves". ג'ון מילטון, גן הנדן האבוד, ספר שלישי, שורה 122. המילים הללו תורגמו על ידינו מן המקור האנגלי.
87. הובס, לויתן, חלק א, פרק ח, עמ' 48.
88. ג'ונסון, חיי המשוררים, כרך א, עמ' 13.
89. Joshua Cohen and Thomas Nagel, "John Rawls: On My Religion," *Times Literary Supplement*, March 18, 2009.
90. Stanley Fish, *There's No Such Thing as Free Speech* (New York: Oxford University Press, 1994), p. 296.

אֲרִיאֹפַּגִּיטִיקָה

חרות היא זו: רוצה אדם לעוץ עצה
טובה ומועילה לעיר? יזכה לרב
כבוד. ואם אינו רוצה — יוכל לשתק.
כלום יתכן דבר צודק יותר בעיר?¹

מושב נאצל של פרלמנט! אלו המפנים את דבריהם אל הרשויות ואל מושלי הקומונוולת,² או כותבים, בהיותם אנשים פרטיים הנעדרים גישה אל הרשויות, את מה שעל פי תחזיתם עשוי לקדם את טובת הכלל, הריהם כמדומני — כבתחילתה של משימה נכבדת — נרגשים ונסערים לא מעט בנפשם פנימה. יש בהם המטילים ספק בתוצאה של דבריהם, אחרים חוששים מן המשפט שיחרצו עליהם. יש הנרגשים מן התקווה, ויש הנסערים מן הביטחון שיש להם במה שהם עומדים לומר. ועליי פעלו אולי כל אחד מן המזגים הללו את פעולתם, על פי הנושא שעסקתי בו, בתקופות קודמות; ואפשר היה בוודאי לגלות, בדברי פתיחה אלו, איזה מהם הוא החזק מכולם; אלא שעצם הניסיון לשאת את הנאום הזה, והמחשבה על אלה שלאזניהם הוא מיועד, העירו בי רגש רבי־כוח אשר, אף כי הוא מתקבל בברכה, אינו נהוג בהקדמה. ואף על פי שלא אהסס להודות בכך עוד בטרם ישאלוני, איש לא יוכל לבוא אליי בטענות אם הרגש המדובר יהיה דווקא אותם אושר וצהלה שיביא הניסיון הזה לכל המפללים לחירות ארצם ותומכים בה, חירות שהמסה הזאת כולה תשמש עדות לזכותה, אם לא אנדרטת ניצחון. כי הרי החירות שאנו מקווים לה אין פירושה שלא תתחולל עוד עוולה במדינה, שכן לכך אל לאיש לצפות; לא — כאשר כל הקובלנות תישמענה באופן

חופשי, תישקלנה לעומק ותתוקנה במהירות, אז נגיע לגבולה החיצון של החירות האזרחית אשר החכמים שואפים אליה. אל החירות הזאת – ואני משמש עדות חיה לכך בעצם המילים הללו שאני מעלה על דל שפתיי – כבר הגענו במידה רבה, ועוד מתוך עמדת נחיתות של רודנות ואמונה טפלה שהשתרשו בעקרונות שלנו, מדרון תלול כל כך שהרומאים ככל גבורתם לא הצליחו לטפס בו;³ ועל כך עלינו להודות בראש ובראשונה לאלוהים גואלנו שסייע בעדנו, ולאחר מכן להדרכה הנאמנה ולחכמה הבלתי נדלית שלכם, חברי שני בתי הפרלמנט של אנגליה. אף אין זה, בעיני האלוהים, משום המעטה בתהילתו כאשר מדברים נכבדות באנשים טובים ובמושלים ראויים; ואם אתחיל לעשות כן בפעם הראשונה כעת – אחרי שמעשיכם המהוללים עלו יפה כל כך ואחרי שהממלכה כולה חייבת לכם תודה זמן רב כל כך על מידותיכם הטובות שאין בהן רפיון – הרי בצדק אני עלול להיחשב למי שנזכר לשבח אתכם רק באיחור ובאי־רצון. אף על פי כן, יש שלושה עיקרים שמבלעדיהם כל דברי השבח אינם אלא חנופה ודברי חלקות – ראשית, כאשר משבחים רק את מה שאכן ראוי ללא ספק לשבח; שנית, כאשר מביאים את מיטב הראיות לכך שדברים מעין אלה אכן מתקיימים באמת ובתמים באנשים שלהם מייחסים אותם; ושלישית, כאשר האדם המשבח מוכיח כי זו דעתו האמיתית על מי שעליו הוא כותב, ובכך מראה כי איננו מתחנף. את שני העיקרים הראשונים מבין אלה ניסיתי לקיים, ובכך הותרתי ללא תעסוקה את מי שהטיל רכב בתכונותיכם התרומיות באמצעות שיר הלל עלוב ונתעב; את השלישי, שעניינו בעיקר לנקות אותי מאשמת ההתחנפות למי שדיברתי בשבחו, שמרתי לרגע המתאים הזה. שהרי מי שמעלה על נס מתוך חירות גמורה את מה שנעשה באופן נאצל, ואינו חושש להצביע – באותה מידה של חירות – על מה שאפשר היה לעשות טוב יותר, מעניק לכם את כתב הערכות הטוב ביותר, כהוכחה לכנותו ולכך שהוא תולה בפעולותיכם את תקוותו ורוחש לכם נאמנות גמורה. השבחים הנעלים ביותר שהוא חולק לכם אינם בגדר חנופה, ועצותיו הבוטות ביותר הריהן כעין שבחים; שכן גם אם אשטח את טיעוניי ואצהיר כי טוב יותר יהיה מצד האמת, מצד ההשכלה ומצד המדינה, אם תמשכו את אחת הפקודות שפרסמתם וששבמה אנקוב, לא יהיה בכך אלא משום תוספת לווהרה של ממשלתכם המתונה וההוגנת, כאשר הדבר יביא אזרחים פרטיים לחשוב כי חביבה עליכם עצת הציבור יותר מן ההנאה ששאבו פוליטיקאים אחרים בימים עברו מחנפנותו של הציבור. בני האדם יראו איזה הבדל פעור בין

גדלות הנפש של פרלמנט תלת־שנתי⁵ ובין גבהות הלב הקנאית של בישופים ויועצי קבינט שעלו לגדולה בעת האחרונה, כשיראו כיצד אתם – בעיצומם של הצלחתכם וניצחונותיכם – מקבלים התנגדויות־שבכתב לפקודה שהתקבלה בהצבעה בסובלנות ובחן רבים יותר משהיו ממשלות אחרות, אשר לא יצרו דבר שכדאי שיזכרוהו, למעט תצוגה של עושר כוזב, מוכנות לקבל בהם ולו אות זעיר של אי־הסכמה כנגד הוראה פזיזה כלשהי. אם אעז ואסמוך על צניעות הליכותיה של גדולתכם האזרחית והאצילה, רבותי חבוי שני הבתים, עד כדי כך שאדבר כנגד מה שנאמר במישרין בפקודה שהוצאתם, אוכל בקלות להגן על עצמי אם יטען נגדי משהו כי אני חצוף או חסר ניסיון: די אם ידע עד כמה אני חושב שתעדיפו לחקות את האנושיות הישנה והמעודנת של יוון ולא ללמוד מן הגאווה הברברית של ההונים והשחצנות הנורבגית. ומפני אותם הדורות – אשר לחכמתם המתורבתת ולכתביהם עלינו להודות על שאיננו עוד גותים ויוטים – אוכל לנקוב בשמו של אותו אדם,⁷ שמכיתו הפרטי כתב לפרלמנט של אתונה את הנאום שבו ביקש לשכנע אותם לשנות את צורתה של הדמוקרטיה שכבר הייתה מבוססת באותה עת. באותם הימים חלקו כבוד רב כל כך לאנשים שקיבלו על עצמם את לימודי החכמה וצחות הדיבור – ולא רק במולדתם זכו לכבוד הזה, כי אם גם בארצות אחרות – עד שמושלי הערים והסניוריות⁸ האזינו להם בשמחה ובכבוד רב אם רצו להוכיח את המדינה בעניין כלשהו. כך לדוגמה יעץ דיון איש פְּרוֹסָה, נואם פרטי ואזרח זר, לאנשי רודוס כי יבטלו צו קודם; ויש באמתחתי שפע דוגמאות דומות, אשר צר המקום מלהציגן כאן. אבל אם, למרות מפעל חיי, שהיו קודש לעבודה מפרכת, ולמרות הכשרונות הטבעיים שאולי לא נפגמו בשל החיים בקו הרוחב חמישים ושתיים צפון,⁹ אֶמְצָא פחות ערך במידה כזו שלא אוכל להימנות עם אלה שהייתה להם הזכות הזאת, הייתי רוצה לאו דווקא להיחשב נחות בעצמי, אלא שאתם עצמכם תיחשבו נעלים על אלה ששמעו את העצות ההן בשכבר הימים; והיו סמוכים ובטוחים, רבותי חבוי שני הבתים – העדות המעולה ביותר לכך שאתם עולים עליהם לאין ערוך מופיעה כאשר רוחכם הנבונה מכירה בקולה של התבונה ומצייתת לו, ואין זה משנה מפיו של מי הקול הזה מדבר אליכם; וכאשר, בזכות הרוח הזאת, אתם מוכנים לבטל כל חוק שחוקקתם בעצמכם, וכמוהו גם חוקים שחוקקו קודמיכם.

אם כך תחליטו – והרי יהיה זה עלבון לחשוב אחרת – איני רואה סיבה שלא להציג בפניכם מקרה הולם, שתוכלו להפגין באמצעותו את אותה אהבה לאמת שאתם מצהירים עליה בגלוי ואת אותו יושר של שיפוטכם שאינו מעדיף את טובת עצמו, על ידי כך שתשובו ותשקלו שנית את הפקודה אשר חוקקתם להסדרת הדפוס, ולפיה לא יודפס מעתה ואילך ספר, מנשר או מאמר, אלא אם כן יאושר ויורשה תחילה בידי אלה שיתמנו לשם כך, או למצער בידי אחד מהם. אין בפי כל טענה נגד הסעיף השומר לכל אדם, בצדק, את זכויות היוצרים שלו, או נגד הסעיף הדואג לרווחת העניים; אלא שאני מקווה שהללו לא יהפכו לאמתלות להתעמרות באנשים קפדניים וישרי דרך שאינם עוברים על שני הסעיפים האלה ולרדיפתם. אבל בעניין אותו סעיף נוסף של הפקודה לרישוי ספרים – אשר חשבנו כי כבר מת ונאסף אל אֶחָיו המסדירים את הנישואין ואת הצומות, מאז בטלו בישופים מן הארץ¹⁰ – אשא בפניכם כעת דרשה אשר תגלה לכם, ראשית כל, שיוזמי הסעיף הזה הם אנשים שלא תרצו להיות מזוהים אתם; שנית, תסביר כיצד יש להתייחס לקריאה באופן כללי, ולא חשוב באילו ספרים מדובר; ושהפקודה הזאת לא תצליח כלל למנוע את הופעתם של ספרים שערורייתיים, חתרניים ומכפישים, אף כי לשם כך נועדה; ולבסוף, שהיא תביא בראש ובראשונה לדיכוי כל ההשכלה ולבלימת האמת – לא זו בלבד שהיא תגרום להתקוות ולהתנוונות מחוסר שימוש של כישורינו בדברים שאנו כבר יודעים, היא גם תחסום ותקצץ את כנפי הגילויים שניתן עדיין לגלות בחכמת הדת, וכמוה גם בחכמה האזרחית.

איני מכחיש כי חשוב מאוד, בכנסייה ובמדינה, לפקוח עיני נץ על התנהגותם של ספרים, כמו על התנהגותם של בני האדם, ולאחר מכן להגבילם, לכלאם ולמצות אתם את הדין בהיותם עבריינים – שהרי ספרים אינם חפצים מתים לגמרי, ויש בהם מכוח החיים שפעולתו כפעולתה של הנשמה שמחלציה יצאו. ויתרה מזו, אצורות בהם, כמו בקנקן חתום, העוצמה והתמצית הטהורות ביותר של האינטלקט החי אשר הוליד אותם. אני יודע כי הם מלאי חיות ופוריים ביותר, ממש כאותן שיני דרקון אגדיות, וכי אם זורעים אותם לאורכה ולרוחבה של הארץ ייתכן שיצמיחו חיילים מושיים.¹¹ אבל מצד שני, אם אין נוקטים זהירות, הרי הריגת אדם כמוה כמעט כהריגת ספר טוב. ההורג אדם הורג יצור בעל תבונה, צלם אלוהים. אבל המשמיד ספר טוב הורג את התבונה עצמה, הורג את צלם אלוהים, אפשר לומר, בעודו בתוך העין.¹² אנשים רבים אינם חיים אלא על מנת להיות למעמסה

על הארץ, אבל ספר טוב הוא דם־חיים היקר של רוח נעלה, שנחנט ונשמר לעתיד לבוא, לחיים שמעבר לחיים. נכון שגם עידן שלם אינו יכול להשיב חיים, שאבדנם אולי אינו גדול במיוחד. אבל גם עידן ועידנים, לעתים קרובות, אינם יכולים להשיב אמת שנדחתה ואבדה, ובהעדרה מורע מצבם של עמים שלמים. עלינו להיזהר אפוא ברדפנו את פרי עמלם החי של אנשי ציבור, שמא נשמיד את חיי האדם המתומצתים השמורים ואצורים בספרים; שהרי אנו רואים כי בכך אנו מבצעים מעין רצה, לפעמים אף מות קדושים, ואם מרחיבים אותו למהדורה שלמה הרי זה מעין מעשה טבח, שביצועו אינו מביא לחיסול חיים בסיסיים אלא מְקָה באותה תמצית מזוקקת ושמימית, בנשמת אפה של התבונה עצמה, קוטל לא חיים אלא אלמות. אבל כדי שלא יאשימוני כי בעודי מתנגד לרישוי אני פותח פתח לרְשָׁעָה, אשנס מותנני ואציג בפניכם דוגמאות היסטוריות שישמשו כדי להדגים מה עשו קהילות ידועות־שם ועתיקות כנגד הבלבול הזה, עד שאגיע לאותו רגע עצמו שבו הזדחל מיזם הרישוי הזה מתוך האינקוויזיציה, אומץ אצלנו בידי הבישופים, ולכד ברשתו גם כמה מן הפְּרֶסְבִּיטֶרִים שלנו.

באתונה, שפעלו בה יותר חכמים ונכתבו בה יותר ספרים מאשר בכל חלק אחר של יוון, אני מוצא רק שני סוגי חיבורים שבית המשפט טרח להשגיח בהם: חיבורים מחללי קודש ואתאיסטיים, וחיבורים מוציאי דיבה. כך ציווה האַריאופְּגוֹס לשרוף את כתבי פרוטגורס ואת פרוטגורס עצמו לגרש משטחה של העיר, בגלל מסה שהחלה בווידוי על כך שאינו יודע אם יש אֱלִים או אין. וכדי למנוע הכפשות יצא צו שאין להשמיץ שום אדם בשמו, כפי שהיה נהוג בְּטוֹס קוֹמוֹיֶדֶיָה, הקומדיה הישנה; ומכך נוכל לנחש איך גזרו את דינה של הוצאת דיבה. מהלך זה, כדברי קיקרו, הביא במהירות את הקץ גם על חכמתם־להרע של האתאיסטים וגם על עזות מצחה של ההשמצה, ויוכיחו התוצאות. ממגזרים אחרים ומדעות אחרות הם העלימו עין, גם אם הללו נטו לנהנתנות, וכמו כן גם משלילת ההשגחה העליונה. כיוון שכך, איננו מוצאים בכתובים שאפיקורוס, או אותה אסכולה ליברטינית של קִיֶּרְנָה,¹³ או מוצא פיו של הציניקן בחוצפתו, עמדו אי פעם לחקירה בפני החוק. גם אין בנמצא תיעוד על כך שנאסר לפרסם את כתביהם של אותם בעלי הקומדיות הישנות – אם כי נאסר להעלותן על הבמה. ומן המפורסמות הוא שאפלטון המליץ לתלמידו המלכותי דיוניסיוס לקרוא את אריסטופאנס,¹⁴ המופקר מכולם, ואפשר לסלוח לו על כך – שהרי הקדוש כריסטופאנס, כפי שסופר עליו, התעמק מדי ערב בערבו בכתביו

של אותו מחזאי עצמו, ואף השכיל לטהר אותם מגסות הרוח המתפרצת ולזקק מתוכם דרשות מרוממות נפש.¹⁵ ואותה עיר נאם אחרת שביוון, הלא היא ספרטה – אם נזכור כי לבו של המחוקק שלהם ליקורגוס היה נתון ללימודים מעודנים, עד כדי כך שהיה הראשון שהביא מאיזניה את כתביו הפזורים של הומרוס ושלה את המשורר תאלס מכרתים כדי להכין ולרכך את גאוותנותם של הספרטנים בשיריו הנעימים לאוזן ובאודות שלו, וזאת כדי שייטיב לנטוע בהם את החוק והתרבות – מפליא עד כמה היו שונאי ספר ומשוללי מוזה, ולא התעניינו בדבר מלבד עלילות מלחמה. לא היה להם כל צורך בצנזורה¹⁶ על ספרים, שכן סלדו מכולם למעט מאמרותיהם שלהם הלאקוניות, ובתירוץ קלוש גירשו את ארכילוכוס מעירם, אולי משום שחיבר שירים בסגנון גבוה יותר ממה שהבלדות ופזמוני החיילים יכלו לשאוף אליו; לחלופין, אילו היה זה בשל חרוזי הזימה שלו, הרי הם עצמם לא נוהרו בכך הרבה – אדרבה, הם היו מופקרים לא פחות ביחסים שבינו לבינה, ומכאן גם קביעתו של אַוֶּרְיִפִּידס במחזה אנדרומכה כי כל נשותיהם אינן מקפידות על תומתן. מה שנאמר עד כה מספיק כדי להראות לנו אילו מין ספרים היו אסורים בקרב היוונים. גם הרומאים במשך שנים רבות לא התחנכו אלא לקשיחות צבאית, בדרך דומה מאוד לדרך הספרטנית, וידעו על ההשכלה מעט מאוד למעט מה שלמדו על הדת ועל המשפט משנים עשר הלוחות שלהם ומחבר הכוהנים שלהם, עם האוגורים והפלאמינים היושבים בו; ועד כדי כך היו זרים לכל לימוד אחר עד שכאשר הגיעו קרניאדס וקריטולאוס כשגרירים לרומא, בלוויית הסטואיקן דיוגנס, וניצלו את ההודמנות כדי להטעים את העיר מטעמה של הפילוסופיה שלהם, חשב אותם קאטו הקנסור למסיתים ומדיחים, ממש כך, והוא העלה בפני הסנאט הצעת חוק כדי לגרשם מן העיר במהירות ולמנוע מכל מיני פטפטנים אֶטֶיִים שכאלה דריסת רגל באיטליה.¹⁷ אבל סקיפיו, וכמוהו כמה סנאטורים אציליים אחרים, הצליחו לעמוד בפניו ובפני חומרתו הספינית בנוסח הישן: הם חלקו לשגרירים כבוד ויקר, ובסופו של דבר גם הקנסור עצמו, בזקנתו, נתפס ללימוד הדבר שקודם לכן חשד בו כל כך. ועם זאת, באותה עת החלו נייביוס ופלאוטוס, שכתבו את הקומדיות הראשונות בלטינית, להפיץ ברחבי העיר את הסצינות ששאלו מ(היוונים) מנגדרוס ופלאמון. או אז החלו לחשוב ברומא כיצד לנהוג בספרים ובסופרים המוציאים לשון הרע; שכן נייביוס הושלך עד מהרה לבית הסוהר בשל עטו המשולח רסן, ושחרר בידי הטריבוניס לאחר שחזר בו. מצאנו בכתובים גם שכתבי דיבה הועלו באש

בידי אוגוסטוס, וכותביהם נענשו. ואין ספק שאותה מידת חומרה ננקטה גם אם נכתב דבר מה שחילל את שם האלים הרומיים הנערצים. למעט שני התחומים הללו, השופט הרומי לא שם את לבו כלל להתרחשויות בעולם הספרים. וכך יכול לוקרטיוס, ללא חשש מפני העמדה לדין, להלביש את האפיקוריאניזם שלו שורות־שיר ולהקדיש את היצירה למְמִיֹּס הפְּרִיטור; ועוד זכה לכבוד שקיקרו, מגדולי אבות הרפובליקה הרומית, יערוך את ספרו פעם שנייה, אף על פי שהוא עצמו יצא נגד תפיסת העולם הזאת בכתביו. גם לא יצאה שום פקודה שאסרה את הסאטירה הנוקבת ואת הישירות, ללא כחל ושרק, שבכתבי לוקיליוס, קְטוּלוּס והורטיוס. ובכל הנוגע לעניינים מדיניים, הרי חיבורו ההיסטורי של טיטוס ליוויוס, אף על פי שהעלה על נס את סיעתו של פומפיוס, לא הוחרם עקב כך בידי אוגוסטוס קיסר, שהיה מן הסיעה היריבה. והעובדה ששלח את אובידיוס לגלות בערוב ימיו, בשל שירי הפריצות שחיבר בנעוריו, אינה מעידה אלא על סיבה מדינית נסתרת כלשהי; ומלבד זאת, הוא מעולם לא גזר איסור על ספריו ולא ציווה לאסוף אותם. מאותה עת ואילך כמעט איננו פוגשים דבר מלבד רודנות באימפריה הרומית, ואל לנו להתפלא על שלעתיים קרובות לא ספרים רעים הם שהושתקו אלא דווקא הטובים שבהם. סבורני אפוא שהייתי נדיב בהחלט במתן דוגמאות לאותם דברים שהקדמונים ראו כפרסומים ראויים לעונש – ומלבדם, אפשר היה לאחוז בכל הטיעונים האחרים באופן חופשי.

באותה תקופה כבר התנצרו הקיסרים, והמדיניות שלהם בעניין זה, למיטב הבנתי, לא הייתה מחמירה יותר משהיה נהוג קודם לכן. הספרים שכתבו אלה שנחשבו בעיניהם ככופרים בעיקר נכחנו, הופרכו והוקעו בוועידות האקומניות, ורק לאחר מכן הוצאו אל מחוץ לחוק או הועלו באש על פי סמכות הקיסר. אשר לכתביהם של סופרים פגאניים, למעט במקרה שהיו הסתה ברורה נגד הנצרות – ככתבי פּוֹרְפִּיּוּס ופּוֹרְקִלוּס – לא נגזר עליהם שום איסור שאפשר להביאו כדוגמה, עד שנת 400 לערך; אז, בוועידה שנערכה בקרתגו, נאסר על הבישופים עצמם לקרוא בספרי הפגאנים, אף על פי שהותר להם לקרוא בכתבי הכופרים בעיקר; ואילו אחרים, זמן רב קודם לכן, חששו מפני כתבי הכופרים הרבה יותר משחששו מכתבי הפגאנים. העובדה שהבישופים המוקדמים והוועידות המוקדמות נטו, עד לאחר שנת 800, רק להכריזו אילו ספרים אינם מומלצים ולא עוד, ולהשאיר למצפוננו של כל אדם את הבחירה אם לקרוא בהם או למשוך

מהם ידו, מופיעה כבר אצל האב פאולו, שהיטיב כל כך להסיר את המסווה מעל המתרחש בוועידת טֶרְנַטו.¹⁸ לאחר שנה זו כבר ריכזו האפיפיורים ברומא בידיהם כל מה שראו לנכון מן השלטון המדיני, והרחיבו את שליטתם גם אל עיניהם של בני האדם, כפי שעד אז שלטו בכוח השיפוט שלהם. הם העלו באש כל מה שלא נשא חן בעיניהם ואסרו את קריאתו; אבל לא הרבו להעניש בדרך זו, ולא רבים היו הספרים שקריאתם נאסרה כך. כל זה השתנה עם הפולֶה האפיפיורית שהוציא מרטינוס החמישי, אשר לא רק אסר קריאה בספרי כפירה, אלא היה הראשון שהטיל על כך עונש נידוי; שכן באותה עת היו וִיקְלִיף והוס מהלכים אימים על הקוֹרְיִי של האפיפיור, והם הראשונים שדחפו אותה למדיניות מחמירה כזו של איסורים.¹⁹ באותו מסלול המשיכו גם ליאו העשירי וממשיכיו; עד שהזדווגה האינקוויזיציה הספרדית לוועידת טרנטו והשתיים הולידו יחדיו, והביאו לידי שלמות, את אותם קטלוגים ואינדקסים מטהרים,²⁰ המפשפשים בקרביהם של סופרים רבים וטובים ומחללים את גווייתם הרבה יותר משהיה עשוי מישו לחלל את קברם. שתי אלו לא הסתפקו רק בענייני כפירה – כל נושא שלא ערב לחכן, או שאסרו אותו והוקיעו אותו, או ששלחו אותו היישר לכור המצרף החדש של האינדקס. וכדי להגדיש את סאת ההתערבות בעניינים לא להן, המצאתן האחרונה הייתה להורות שלא יודפס שום ספר, מנשר או מסמך (כאילו העביר להן פטרוס הקדוש בירושה גם את מפתחות בית הדפוס, נוסף על מפתחות השמים)²¹ אלא אם כן זכה לאישור ולהרשאה מטעמם של שניים או שלושה נזירים גרגרנים. לדוגמה:

יואיל נא בטובו הקנֶצ' לִיְרָה צ'יני לבדוק אם אין בחיבור זה דבר מה העשוי למנוע את הדפסתו.

– וינצ'נצו רבאטה, וִיקְאֵרִיו של פירנצה

הסתכלתי בחיבור זה, ולא מצאתי בו מאום המנוגד לאמונה הקתולית ולמוסר הטוב. ולראיה באתי על החתום, וכולי.

– ניקולו צ'יני, קנצ'ליריה של פירנצה

בהתאם לתכתובת דלעיל, הריני להתיר בזאת את הדפסתו של חיבור זה מאת דֶּוֹנְצֵטִי.²²

– וינצ'נצו רבאטה וכולי

אושר להדפסה, 15 ביולי.

— האח סימונה מוֹמְפָּאֵי דְאִמְלִיָּה, קנצ'ליירה של
האינקוויזיציה בפירנצה

הללו מדמים בלבם, מן הסתם, כי אם היושב בשאול תחתיות פרץ לאחרונה את סוגרי כלאו, הרי לחש ההשבעה כפול-ארבע הזה ודאי ישוב וינעל אותו מאחורי סורג וברית. אני חושש שמא הדבר הבא שהם מתכננים הוא להכניס תחת סמכותם גם את רישוי הדבר שאומרים כי קלאודיוס²³ התכוון אליו, אבל לא הוציאו אל הפועל. במטותא, הביטו בעוד אחד ממנהגיהם, הלא הוא "החותמת הרומאית":

אִימְפְּרִימָטוֹר [יודפסינא], אם טוב הדבר בעיני הוד מעלת אדון הארמון
הקדוש.

— בְּלֶקְסֶטְרוֹ, סגן מנהל

אימפרימאטור.

— האח ניקולו רודולפי, אדון הארמון הקדוש

לפעמים רואים חמישה אימפרימאטורים כאלה, עומדים ומנהלים כך דיאלוג זה עם זה בעמוד השער כמו היה פְּיָאצָה איטלקית, בעודם מחמיאים וקדים זה לזה בראשיהם הגלוחים, בשאלה מה יהא דינו של המחבר, העומד כעני בשער חיבורו — אם למכונת הדפוס או אל ספוג-המחק. אלה הם מזמורי הרספונסוריום החביבים, אלה הם האַנְטִיפּוֹנִים האהובים,²⁴ אשר בעת האחרונה שבו בצלצולם הערב את לבם של הבישופים שלנו והמשרתים תחתיהם בקודש; וסימאו את עינינו עד שנאהב בשמחה גם חיקוי של אימפרימאטור רבי-סמכות: אחד מארמון לְמֶבֶת, אחר מן הצד המערבי של קתדרלת סנט פול;²⁵ והכל בניסיון להידמות לרומא, כקופים אחרי בן אדם, עד כדי כך שמילות הציווי נותרו בלטינית — כאילו העט הדקדקני והמלומד שכתב אותן יסרב למרוח דיו בלי לטינית; או שמא חשבו כי שום לשון שבפי ההמון אינה ראויה לתת ביטוי במילים למושג הצרוף אימפרימאטור. לא, הסיבה היא — כך אני מקווה — שהאנגלית שלנו, שפתם של אנשי-שם ושל האנשים שעמדו בחזית המאבק לחירות, לא בקלות תמצא לה די אותיות משועבדות²⁶ כדי לאיית יומרנות דיקטטורית שכזו. הנה מונחים בפניכם אפוא ממציאייה של הצנזורה על ספרים ומקורה ההיסטורי, מסודרים

בקו ישר כמו היו שושלת יוחסין. לא קיבלנו אותה, בשום צורה הידועה לנו, משום מדינה או ישות פוליטית או כנסייה עתיקה, ולא משום חוק שהניחו לנו אבותינו הראשונים או האחרונים, ולא ממנהגה בן־זמננו של שום עיר או כנסייה פרוטסטנטית בחוץ לארץ; אלא מאותה ועידת האנטיכריסט, ומן האינקוויזיציה הרודנית ביותר שערכה אי פעם חקירה. עד אז הגיעו ספרים לעולם באותה חירות כשל כל לידה אחרת, וקול ילוד מוחו של האדם לא הושק יותר מקולו של ילוד רחם – שום יונק קנאית לא ישבה מנגד ברגליים שלובות בעת לידת ילדי רוחו של אדם כלשהו;²⁷ אבל אם התגלה כי היילוד הוא מפלצת, אין להכחיש כי בצדק הוא נשרף או הוטבע בים. אבל שגורלו של ספר יהיה גרוע יותר מגורלה של נפש חטאה, שיעמוד בפני חבר מושבעים עוד בטרם יצא לאוויר העולם, ובעודו שרוי באפילה יעמוד למשפט רדמנות ועמיתיו²⁸ בטרם יורשה לעלות על המעבורת אל האור – כדבר הזה לא נשמע מעולם, עד הופעתו של אותו רשע נסתר,²⁹ אשר קם והתעורר עם עלייתה של הרפורמציה לבמה, וביקש לו מדורי גיהנום ולימבו³⁰ חדשים כדי שיוכל לשכן בהם גם ספרים, בין שאר נידוני תופת שלו. ודווקא את החתיכה המשובחת הזאת הטפו בכזו שקיקה, וחיכו באופן דוחה כל כך, הבישופים שלנו, צמא־האינקוויזיציה, ואליהם נספחו המינורטיים³¹ שלהם, הכמרים הזוטרים. על כך שעתה אינכם אוהבים את אלו שללא ספק הביאו לעולם את צו הרישוי הזה, ועל כך שכל כוונת זדון הייתה רחוקה מלבכם כרחוק מזרח ממערב כאשר נדרשתם להעביר אותו, יעידו ברצון כל האנשים המכירים את טוהר כוונותיכם ואת הכבוד שאתם רוחשים לאמת.

אבל יהיו שיגידו, "ומה אם הדבר עצמו הוא טוב, גם אם הוגיו היו רעים?". הדבר יכול להיות – אלא שאם אין כאן איזה חידוש מפליג, אלא דבר מה מובן מאליו, שיכול בקלות לעלות בדעתו של כל אחד, הנה בכל זאת הטובות והחכמות שבממשלות בכל הדורות ובכל הנסיבות נמנעו מלהשתמש בו, ואילו המדיחים הבוגדניים ביותר, המכבידים עולם על האנושות, היו הראשונים שאימצו אותו, ולמטרה אחת ויחידה: לחסום ולעכב את הרפורמציה בצעדיה הראשונים. אני נמנה עם אלו הסבורים כי אפילו בעזרת אלכימיה סבוכה יותר מזו של ליל³² לא תהיה אפשרות לזקק איוו תועלת מתוך המצאה כזו. מכל מקום, הדבר היחיד שאני מבקש להשיג מן הטיעון הזה הוא שעד שאסיים לנתח אחת־אחת את תכונותיו של הפרי הזה, הוא יישאר בחזקת מסוכן וחשוד – כפי שאכן ראוי לו להיות – בגלל העץ

מפתח

- אגודת מוכרי הספרים כו, 60
אגריקולה, גנאיס יוליוס 56, 33
אדם י, כד, נא-נב, 13, 19, 59
אובידיוס 7
אוגוסטוס 7
אוזיריס מג, 32, 56
אוסביוס איש קיסריה 12, 15, 50-51
אוסטוכיוס 12, 50
אוריפידס לד, 6, 45, 50
אורתודוקסיה יא, יג
אחאב 39, 58
אטלנטיס 19, 53
איוניה לו, 6
איזיס מג, 32
איטליה יו, 6, 15, 21, 26, 48, 54, 56
אימפרימאטור לב, 9, 23, 26, 42
אינדיבידואליזם יד-טז, ל, נג
אינטרגנום יט
אינקוויזיציה לו, 5, 8-10, 17, 21
59, 49-48, 42, 28-26
איסקרטס לב, לד, 45-46
אירנאיוס 15
אלקמנה 49
אמת לו-מ, מב-מד, מו, 4, 10, 13, 17,
20, 22, 25, 27-29, 31-35, 37
58, 42-39
אנדרומוכה (אוריפידס) 6
- אנטיפונים 9, 49
אפוליוס 51
אפולינריוס 11, 50
אפיפאניוס 15
אפיפודות (ראה קתוליות)
אפיקורוס 5, 14
אפירוס 35, 57
אפלטון 5, 17-19, 47, 52-53
אקווינס, תומס 14
ארטינו, פייטרו 51
אריאופגוס לב, לה, 5, 5
אריסטו 16, 46, 52
אריסטופאנס 5, 17, 47-48, 52
ארכילוכוס 6
ארצו 15
ארקדיה 18, 53
אתונה יו, לב, לד-לה, 3, 5, 47-48,
53-52
בייקון, פרנסיס 24, 29, 53-55
בישופות 28, 38, 46, 55, 58
בית המקדש מו-מוז
בית המשפט העליון האמריקני כה
בית-יעניא מא, 30
בלקסטרו 9
בסיליוס 12, 50
ברוק, הלורד 38, 58

ועידת טרנטו 8, 48	גאיון, האביר 14, 51
ורס 27, 54	גותים 3
"הזכות האלוהית של המלכים" יא	גירושין יג, יט, כו, לו
ז'נבה טו, 39, 58	גלגול נשמות (מטמפסיכוסיס) 56
חטא ל-לא, מב, 10, 14-15, 19-20, 47	גליליי, גליליאו יז, 26
חניבעל 36	גן העדן האבוד (מילטון) ז, ט-יג, כא,
	כד, לו, לח-לט, מא-מב, נד-נה, נו-ס
	גן עדן 49
טיפון מג, 32, 56	דאמליה, סימונה מומפאי 9
טרנטו (ראה גם ועידת טרנטו) 8, 21,	דוונצאטי 8, 49
48	דומיניקנים 27, 59
טרנסילבניה 57	דונס סקוטוס, ג'ון 14
יאנוס 38, 58	דורי, סגנון 18, 52
יהדות 51, 58	דיון 3
יהושע מה, 35, 42	דיוניסיוס איש אלכסנדריה 12
יוון (ראה גם השכלה יוונית) 3, 5-6,	דיוניסיוס השני 5, 18, 47
51, 46	דיוקלטיאנוס 11
יוחנן 42, 47	דלפט 16
יוטים 3	דניאל 11
יוליאנוס הכופר 11, 50	דפוס ח, כו-כוז, לב, לד, נח, 4, 8-9,
יוליוס קיסר 56	43, 28
יונו 10, 49	דקיוס 11
ירושלים מא, מו, 30	הומרוס ט, כב, לב, מד, 6, 12
ישו כא, לב, לה, מג, 42, 48-49, 56,	הונים 3, 46
59-58	הוס, יאן 8, 34, 48, 57
ישועים 15, 41	הורטיוס 7, 59
ישעיהו 15	היררונימוס 11-12, 15, 34, 50, 57
ישראל ח, כח, לח, מה-מט, נד, 50	הנרי השביעי 41
כמורה 22, 28, 30, 46	הנרי השמיני טז, 15, 51, 59
הכנסייה האנגליקנית יב, יח, כב, כח-	הרקולס 30, 49
כט, 46, 55	השכלה יוונית 6, 11, 17
כפירה ח, כו-לא, מ, מו, 7-8, 15-16,	ויקליף, ג'ון 8, 34, 48
48, 29	ונוס 51
כריסטומוס, יוחנן 5, 47	וסטינסטר 22, 41, 59

נבואה ט, מח, נד, 34	כרתים 6
נוקס, ג'ון 24, 54	כשדים 11
נייביוס 6	
נירון 15	לוציפר 43
	לוקיליוס 7
סופרון בעל המימות 17, 52	לוקרטיוס 7
סוקרטס 52	לורטו 29, 56
סטואיקנים 6	לותר, מרטין יד-טו, 34
סידני, סר פיליפ 53	ליאו העשירי 8
סיציליה 27, 54	ליוויס, טיטוס 7, 57
סלדן, ג'ון 12, 50	ליול, ראמון 10, 49
סנט אנג'לו, מבצר 26, 54	לימבו 10, 49
סנט היו, רחוב 30	ליקורגוס 6
סנט מרטין, רחוב 30	לְמַבְתָּ, ארמון 9, 55
סנט פול, קתדרלה יז, 9, 55	לשכת הכוכבים כו, 43, 49, 59
סנט תומס 30	
ספנסר, אדמונד 14, 51	"מארגיטס" (הומרוס) 12
ספר התפילות המקובל טו-טז	המהפכה האנגלית (ראה גם מלחמת
ספרטה 6	האזרחים של אנגליה) יד, יח, כא-
סקיפיו אפריקנוס 6	כב, כד, ל-לא, נז
	המהפכה הצרפתית כה
פאולו, האב 8, 48	מונטמאיור 18, 53
פאולוס לה, לט, 11, 13, 39, 50-51,	מידה טובה (ראה גם מידה רעה) לו, מ,
58-57	מב, מד, 13-14, 19-20, 37
פגאנים לו, 7, 11, 15, 51	מידה רעה (ראה גם מידה טובה) 14,
פומפיוס 7	16
פורפיריוס 7	מיכיהו 39, 58
פטרוניוס 15	מינוריטים 10, 49
פטרס לט, 8, 12, 48-50	מלוכניות יב, טז, יח, כא-כב, לח-לט,
פילמון 6	57, 54-53, 45, 20
פירוס 35, 57	מלחמת האזרחים של אנגליה (ראה גם
פירנצה 8-9	המהפכה האנגלית) 53
פיתגורס 33, 56	ממיוס 7
פלאוטוס 6, 11	מנדרוס 6
פלשתים 25	מצרים 11
פסיכה מב, 13, 51	מרטינוס החמישי 8
הפקודה לרישוי ספרים כו, 4	משה מח, 11, 14, 35, 42

קרתגו 7	פרוטגורס 5
קתוליות טז, יח, לו, לט, מא, 58	פרוקלוס 7
רבאטה, וינצ'נצ'ו 8	פרלמנט כ-כב, כו, כח, לא-לב, לד,
רדמנתוס 10, 49	מג-מד, נו, 1-3, 20, 22, 26-28,
רודולפי, ניקולו 9	33, 36, 38, 42, 46-47, 52, 54-55,
רודוס 3	57-58, 60
רומא יז, 6, 8-9, 36, 46, 48, 51, 54,	פרנציסקנים 27, 49
58	פרס 33, 56
רוסיה 33	פרסביטריאניות כח-כט, לא, לו, מו,
רספונסוריום 9, 49	59-58
רפובליקנית, מסורת יב, לב, לה	צבירת משרות 22, 53, 55
רפורמציה פרוטסטנטית יד-טז, יח, כט,	צווינגלי, אולריך 33
ל, לו, מו-מוז, נג, 33-35	צ'יני, ניקולו 8
רשימת הספרים האסורים והמטוהרים	
48, 15	קאטו 6, 48
"השליחות הטובה הישנה" י, כד	קהילתניות כה, כו, כט, מח, 5, 40, 45
שלמה מו, 13, 16	קומונוולת כ-כא, כד, כח-כט, לד-לה,
השפה העברית יז, נו, 46, 49, 57	מה-מח, נ, נב-נד, 1, 45
תאלס 6	קטאי 15, 51
תבונה כה, לד, מט-נב, 3-5, 13, 19,	קטולוס 7
27, 34, 47, 51, 53	קטכזים 26
תומאסון, ג'ורג' כז	קיקרו 5, 7, 11, 54
תורכיה 32	קירנה 5
תורת משה יט, מח	קלווין, ז'אן 33-34
תלמוד 14	קלמנס איש אלכסנדריה 15, 51
תרגום המלך ג'יימס יא, טו, 49	קנדה 15
	קריטולאוס 6, 48
	קרניאדס 6, 48